

גדרי קידוש ה' ומעלת יהודי הנהרג בידי גויים והמוסר

נפשו להצלת ישראל/אליאור דלקיאן

"אֱלֹקִים בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלֶתְךָ טָמְאוּ אֶת הַיְכָל קִדְשְׁךָ שְׁמוֹ אֶת יְרוּשָׁלַם לְעַיִים: נִתְּנוּ אֶת נְבִלַת עֲבָדֶיךָ מֵאֲכָל לְעוֹף הַשָּׁמַיִם בְּשׂוֹר חֲסִידֶיךָ לְחִיתוֹ אֶרֶץ: שְׁפָכוּ דָמָם כַּמַּיִם סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלַם וְאִין קוֹבֵר: הֵיִינוּ חֲרָפָה לְשִׁכְנֵינוּ לַעַג וְקָלָס לְסַבִּיבוֹתֵינוּ".

מה לנו יותר ממילים אלו לתאר את הסבל והצער הנוראים שעברו ועוברים על עמנו בימים קשים אלה, בהם פרצו האויבים גבולותינו ושיסו והטיחו בנו זעמם ושנאתם. ובבא ימים שכאלה גם שאלות בענייני הזמן עולים על שלחנם של מלכים, מאן מלכי רבנו, שאלות שהיינו שמחים שלא להתעסק בהם, שאלות שהונחו בעיקר על שלחנם של גדולי ישראל להורות העם בענייני הלכה והשקפה.

אחד מהדברים שנשמע הרבה בימים אלה הוא, מעלתם של כל אותם הרוגים הי"ד ע"י אויבינו, היכן הם עומדים בשמים ומהי דרגתם ומעלתם. שאלה זו ניקרה במוחות רבים עוד בימי הזעם הנוראיים של שואת אירופה, או לאחר פיגועים ופעולות איבה כאלה ואחרות שתקפוננו, גם אני אזרתי חלצי לעיין בנושא רגיש וכאוב זה. ואם כי אין זה עניין הלכתי מובהק (על אף שיש בזה כמה נפק"מ למעשה), מ"מ יש בו עניין השקפתי שלענ"ד חשוב לבררו. לא מקצת הכתירו את כל ההרוגים במעלות נשגבות, כקדושים שנהרגו על קידוש השם, ושאינן כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם, ולעילא מן הכל שיש לנו שומרי התורה והמצוות מה לקנא (!) בהם על כך. והדברים מעלים שאלות, שהרי בכלל ההורגים מדובר גם בכאלה שלא ניהלו אורח חיים יהודי ויש מהם שאף לא האמינו כלל בתורה ומצוות, כמו"כ לגבי חלקם לא הייתה ההריגה מתוך בחירה למות על קידוש ה', ומדוע א"כ יהיו בכלל אלו הקדושים שמסרו נפשם ברצון שלא להמרות פי עליון.

הלא כל תורתנו בנויה על שכר ועונש, ואף הקונה עולמו בשעה אחת מיירי שמחמת בחירתו הוצא להורג או שמחמת חוזק תשובתו מת, אך היכן ואיה הוא המקור לכך שכל הנהרג כיהודי נתעלה לרמות גבוהות עד מאוד?! הרי כולנו יודעים כמה קשה הוא לעבוד לפניו, להזהר מן העבירות, לדקדק במצוות שאדם

דש בעקביו, לקדש שמו ית' בכל פעולותינו, להדבק במידותיו וכו', והלב ממאן לקבל דברים שכאלה. ואם אצלנו הדברים לא מקובלים, כל שכן אצלו יתברך אשר כל דבריו אמת וצדק, ונאמנים דבריו, א-ל אמונה ואין עוול צדיק וישר הוא, ונותן לאיש כדרכו כפרי מעלליו. וכל הדיבורים הנ"ל לענ"ד יכולים להחליש צעירי הצאן מכל עבודת הבורא ית', דמה לנו לעמול ולטרורח נמרצות אם בסופו של דבר אפשר להתעלות מעלה מעלה גם ללא כל עמל וטרורח.

ויש לציין כאן דבריו הנמרצים של ר"י החסיד בספר חסידים (סימן תרה), וז"ל: "וכן מי שמת כשהוא רשע, אין דרך להתפלל עליו כדי שיזכה עם הצדיקים, כי אותה תפלה אינה מועלת כלום, לפי ששכר שראוי לצדיקים אינו אלא הטורח והעסק שעסקו וסבלו בעשיית המצות והתאפקו והתחזקו מעבירות, אבל מי שהלך אחר תאוותו להתעדן בעבירות, האיך יתכן שיהא לו חלק טוב, זה ודאי מבוטל ורוחק מן הדעת, ומי שהזכיר מחכמים ענין העתירה ובקשה על החוטא, לא אמרו אלא כדי להקל מעליו הפורעניות בלבד, לפי שהשכר הוא דין אמת לצדיק שהכין לו הקדוש ברוך הוא על זכויותיו, ואין מדרך אמת שיחסר לו הקדוש ברוך הוא ממנו כלום בעולמו, וגם הפורעניות דין להקב"ה על החוטא ויתכן שיעתיר אליו מי שהוא חשוב לפניו כדי להסיר מקצתו מעליו או כולו לפי חשיבות המעתיר וכפי פורעניות של החוטא", וע"ש בביאור 'ברית עולם' מה שהעיר על דבריו ופירשם.

עניין נוסף שיש להעיר ממנו הוא, שאין באירועים אלו לכאורה קידוש השם אלא אדרבה חילולו, וכפי שמצוי לאין שיעור בכל התנ"ך שבטובת ישראל מתקדש שמו ית' וברעתם הוא מתחלל. ואציין לכמה דוגמאות, בתפילת משה לפניו ית' ובטענתו אחרי חטא העגל "למה יאמרו מצרים וכו'" (שמות לב יב), הרי שבה בדיוק בטענה זו שע"י הריגתם יתחלל שמו ית', וכפי שפירשו על אתר הרשב"ם, אבן עזרא, אברבנאל, אר"ח ועוד. וכן בתהלים (עט י) "לְמָה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אִי־הָאֱלֹהִים יִדְעוּ בְּגוֹיִם לְעִינֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׂפוּךְ", ע"ש ברד"ק. ועוד שם (קטו א-ב) "לֹא לָנוּ ה' לֹא לָנוּ כִּי לְשִׁמְךָ תֵּן כְּבוֹד עַל חֲסִדֶיךָ עַל אֲמַתְךָ: לְמָה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אִי־הָאֱלֹהִים נָא אִי־הָאֱלֹהִים", וע"ש במלבי"ם. וראה עוד ביחזקאל כ מא; כב, כה; לו כג-כד; לט כז.

ומעתה נערת חצני לעיין בדברים, לחקור אם יש מקור לדברים אלה, ואם כן מהי הסיבה לדבר ואיך הדברים מתיישבים עם שאר יסודות הדת. וכבר קדמוני בכמה מקומות בעניינים אלו, והן עתה עלה הנושא בכמה מקומות, וגם אני אענה חלקי.

א. גדרי מיתה על קידוש השם

גדרי החיוב ליהרג על קידוש ה'

סוגיה ראשונה הצריכה בירור נוגעת בגדרי קיום המצווה של קידוש השם. יסודות זו המצווה ופרטיה נתפרשו בגמרא בסנהדרין (ד), ומסקנתה שגדרי המצווה מתחלקים לשניים שהם שלושה: ג' עבירות חמורות לעולם צריך למסור נפשו ולא לעבור עליהם, ובשעת השמד או בפרהסיא נהרג אפילו על מצווה קלה, והיינו לשנות ממנהג ישראל למנהג הגויים אפילו בדברים שאינם נוגעים להלכה. וכן פסק הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פ"ה הל' א-ג, וחתם הדברים (הלכה ד) בלשון זו: "כל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ונהרג ולא עבר הרי זה קידש את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה קידש את השם ברבים כדניאל חנניה מישאל ועזריה ורבי עקיבא וחביריו, ואלו הן הרוגי מלכות שאין מעלה על מעלתן, ועליהן נאמר כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה, ועליהם נאמר אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח".

וכתב בספר החינוך (פרשת אמור, מצוה רצו), וז"ל: "שנצטוינו לקדש את השם, שנאמר (ויקרא כב לב) 'ונקדשתי בתוך בני ישראל', כלומר שנמסור נפשינו למות על קיום מצות הדת. וכבר ביארו ז"ל מפי הקבלה ומן הכתובים באיזה ענין ובאיזו מצוה נצטוינו בזה [...] שורש מצוה זו ידוע, כי האדם לא נברא רק לעבוד בוראו, ומי שאינו מוסר גופו על עבודת אדונו איננו עבד טוב. והרי בני אדם

1. אציין פה לכמה מאמרים בנושא: הרב יצחק כ"ץ, 'גדר קיום מצוות ונקדשתי בתוך בני ישראל, ומעלת ישראל הנהרג ע"י נכרי', קובץ 'עץ חיים' כרך כא עמ' ער; הרב יהושע וייסינגר, 'הרוגי פיגועים כמקדשי השם', כתב העת 'אסיף' ב תשל"ה עמ' 392; הרב מנחם אדלר, 'הנהרג ביד גוי והמוסר נפשו להצלת ישראל האם נקרא קדוש', 'שורון' יח עמ' תשמח.

ימסרו נפשותם על אדוניהם, קל וחומר על מצות מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא".

הרי קמן, שמכלל דברים אלו אין כל מקום לכך שכל הנהרג ע"י גוים בכלל הנהרגים על קידוש שמו הוא. וכן ראיתי שכתב להדיא השל"ה (שער האותיות, אות אל"ף, אמת ואמונה, אות סב) תוך דיונו בשאלת הברכה על קידוש השם, וז"ל: "מצות עשה ד'ונקדשתי' אינו אלא כשהגוי רוצה להעבירו על דת מדתי התורה, או מדתי ישראל נהוגים, והוא רוצה להעבירו על הדת, והוא בפרהסיא, על זה קאי 'ונקדשתי'". הרי מפורש בדבריו שאופנים אלו בהם לא מנסים להעבירו על דת, אינם בכלל המצווה של קידוש השם, ויעויין להלן בדיון בהמשך דבריו. וכן הביא בספר 'בכל נפשך' (עמ' שעח) בשם הגרש"ז אויברך "דהנהרגין בשואת גרמניה אינם נחשבים שמתו על קידוש ה', ולא שייך בזה ברכת קידוש ה'". אולם יעויין להלן באריכות גדולה בכל זה.

בדעת הרמב"ם

אולם יש שתלו דברים אלה ברמב"ם, מהם שלא ציינו מקור מפורש, ומהם² עפ"י דבריו באגרת השמד, שם כתב (במין השלישי): "ואיש שיזכהו האל לעלות במעלה עליונה כזאת, כלומר שנהרג על קדושת השם, אפילו היו עונותיו כמו ירבעם בן נבט וחביריו, הוא מעולם הבא, ואפילו לא היה תלמיד חכם, וכך אמרו עליהם השלום (פסחים נ). מקום שהרוגי מלכות עומדים אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם, כגון רבי עקיבא וחביריו, וכל שכן דאיכא תורה ומעשים טובים - אלה הרוגי לוד", הרי שכתב להדיא שאפילו היו עונותיו מרובים וחמורים על למאוד יתכפרו כולם ואף יעלה למעלות נשגבות.

אכן המעיין בפנים דבריו יראה נכוחה שאין משם שמץ ראיה, שהרי פתח דבריו כלשונו הנ"ל במשנ"ת, וז"ל: "דע, כי בכל מקום שאמרו בו חכמינו זכרונם לברכה 'יהרג ואל יעבור', אם יהרג - כבר קדש את השם, ואם היה בעשרה מישראל - כבר קדש את השם ברבים, כמו חנניה מישאל ועזריה ודניאל ועשרה

2. ראה למשל שו"ת משנה הלכות חט"ז סי' לג וסי' קכא, ח"ט סימן קכב.

הרוגי מלכות ושבעת בני חנה ושאר ישראל הנהרגים על קדושת השם", הרי שמדבר מאותם שמתו מתוך בחירה ומסירות נפש שלא לעבור על רצון קונו.

הריגת עשרה הרוגי מלכות

איברא דיש להעיר ממיתת ר"ע עצמו, שלכאורה אינה נכנסת בגדרים הנ"ל, שהרי לא נתנו לפניו בחירה כלשהי לפני מיתתו (ברכות סא:), וכע"ז יש להעיר ממיתת ר"ח בן תרדיון אשר נתפס גם הוא על דברי תורה (ע"ז יז:) וכן ר' יהודה בן בבא אשר נתפס על הסמיכה (סנהדרין יד.).

ונראה לומר, שאכן הייתה כאן בחירה, שהרי אילולא היו בוחרים להמרות פי מלכות הרשעה על מצוותיו ית' לא היו באים לידי כך. ויש להביא קצת ראיה לכך שכל שנהרג על המצוות בכלל קידוש ה' הוא, מלשון המדרש (ויק"ר פרשה לב סימן א, והוזכר במדרשים נוספים): "מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני, מה לך יוצא לישרף על ששמרתי את השבת, מה לך יוצא ליהרג על שאכלתי מצה, מה לך לוקה בפרגול³ על שעשיתי סוכה, על שנטלתי לולב, על שהנחתי תפילין, על שהטלתי תכלת, על שעשיתי רצון אבא שבשמים", ואע"פ שבמדרש הובאו הדברים בהקשר אחר, מ"מ הראשונים⁴ למדו ממנו לגדרי מצוות קידוש ה'.

זאת ועוד, שעמידתם האיתנה בדעתם בשעת הוצאתם להורג [כפי שמצינו במקורות⁵], והבחירה למות מתוך אמירה ברורה שאנו עבדיו ית' בכל אשר יעשה בנו, הן כלפי תלמידיהם והן כלפי מלכות הרשעה, ודאי שאין קידוש ה' כדוגמתו. כמו"כ, אפשר שהייתה אותה העת שעת השמד, ואף אם לא מדובר בגזרת שמד כללית, נראה לומר שגזירות מעין אלו למנוע את ישראל מקיום המצוות והענשתם על כך מוגדרת היא כשמד, וראיה לכך, מדברי הגמרא (בבא מציעא פו.) בדבר מיתתו של רבה בר נחמני אשר "אגב שמדא נח נפשיה", ומבואר שם שלא היה זה מחמת התנגדותו והמראת פיו כנגד המלכות, אלא נסבב הדבר מחמת

3. שוט ורצועה לרדות (עץ יוסף' על המדרש).

4. ראה ר"ן (על הר"ף שבת כב:), נמו"י (סנהדרין יח. ד"ה היכי); חידושי הרמב"ן, הר"ן והרשב"א (שבת מט.).

5. כך לגבי ר"ע ור"ח בן תרדיון במקורות הנ"ל. וב'אוצר מדרשים' (אייזנשטיין, מדרש 'אלה אזכרה' סוף עמ' 442 והלאה) הובאו מעשים מעין אלו גם לגבי השאר.

כעסם על התאספות התלמידים ללמוד אצל רבה בירחי כלה שמנעה אותם מלשלם המיסים בחודשים אלו, הרי שגם רדיפות וגזירות שכאלו מכונים כ'שמד'.

ב. הרוגי לוד והמוסר נפשו להצלת ישראל

מעלת הרוגי לוד ומעשה הריגת לולינוס ופפוס

סוגיה נוספת אליה צריכים אנו להזדקק, היא מעשה עלייתו של רב יוסף בנו של ריב"ל לשמים וחזרתו (פסחים נ. וב"ב י.), בו תיאר בין היתר כי "הרוגי מלכות אין אדם יכול לעמוד במחיצתן. מאן נינהו? אילימא רבי עקיבא וחביריו משום הרוגי מלכות ותו לא? - אלא הרוגי לוד". ועלינו לברר מיהם אותם הרוגי לוד ומה היה מעשה הריגתם.

ולפני שניגש לדברי המפרשים יש להעתיק גמרא נוספת, בתענית (יח.), שם עוסקת בגמרא באחד מן הימים הטובים שנקבעו ע"י חכמים מחמת נקמה שארעה בגוי רשע, וביטולו מחמת הריגת זוג אחים שאירעה גם היא באותו היום, וז"ל: "יום טריינוס גופיה בטלוהו, הואיל ונהרגו בו שמעיה ואחיה אחיו [...] מאי טוריינוס? אמרו כשבקש טוריינוס להרוג את לולינוס ופפוס אחיו בלודקיא, אמר להם אם מעמו של חנניה מישאל ועזריה אתם יבא אלביכם ויציל אתכם מידי כדרך שהציל את חנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנצר. אמרו לו: חנניה מישאל ועזריה צדיקים גמורין היו, וראויין היו ליעשות להם נס, ונבוכדנצר מלך הגון היה, וראוי לעשות נס על ידו, ואותו רשע הדיוט הוא ואינו ראוי לעשות נס על ידו, ואנו נתחייבנו כליה למקום, ואם אין אתה הורגנו הרבה הורגים יש לו למקום, והרבה דובין ואריות יש לו למקום בעולמו שפוגעין בנו והורגין אותנו, אלא לא מסרנו הקדוש ברוך הוא בידך אלא שעתיד ליפרע דמינו מידך. אף על פי כן הרגן מיד. אמרו לא זזו משם עד שבאו דיופלי מרומי ופצעו את מוחו בגזרין".

ובמדרש (קהלת רבה פרשה ט פס' י) מבואר, שהרוגי לוד הם הם לולינוס ופפוס, וז"ל: "ר' אחא הוה מתחמד למיחמי אפוי דר' אלכסנדר, איתחמי ליה בחלמיה

הראהו ב' מילין, הרוגי לוד אין לפנים ממחיצתם, ברוך שהעביר חרפתן של לוליאנוס ופפוס, ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו".

וכתב רש"י בפסחים בביאור סיבת מיתתם: "שני אחים היו שמסרו עצמן על ישראל, שהודו על עצמן הריגת בת מלך, שהיו מטילין אותה על כל ישראל", וכ"כ רבינו גרשום ור"ח. אולם בירושלמי (תענית פ"ב ה"ב, מגילה פ"א ה"ד) מבואר שלולינוס ופפוס נהרגו על קידוש השם כפשטו, כפי האמור לעיל בגמרא בסנהדרין, וז"ל: "אם יאמר עכו"ם לישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה חוץ מע"ז וג"ע וש"ד יעבור ולא יהרג, הדא דתימר בינו לבין עצמו אבל ברבים אפילו מצוה קלה לא ישמע לו, כגון לולינוס ופפוס אחיו שנתנו להם מים בכלי זכוכית צבועה ולא קיבלו מהן", וכן נקט 'הערוך' (ערך הרג), וכן משמעות הרמב"ם הנ"ל. והערוך הביא גם הוא את האגדה הנ"ל אך בנוגע לשמיעה ואחיה אחיו, ע"ש. ולכאורה שיטה זו עדיפה כיוון שאינה סותרת את הירושלמי ומשלבת אף את האגדה הנ"ל, משא"כ לפירוש רש"י ודעימיה הדברים נסתרים מן הירושלמי. לגבי אותו מעשה קידוש ה' שנעשה על ידם לפי הירושלמי, ג"כ נחלקו, במדרש הגדול (דברים שם) מבואר שרצה אותו הגוי לעשות כן בכדי שיֵראה למראית עין כלפי העם כאילו שתו יין נסך, ולעומתו, ב'קרבן העדה' פירש, שהיה זה מנהג הגויים (כעין 'ערקתא דמסאנא' האמור בגמרא הנ"ל בסנהדרין).

מסקנת הדברים והנוגע לעניינינו

נמצא איפא שישנם שני ביאורים בסיבת מיתתם, הראשון שנטלו על עצמם עונש מיתה כדי להציל את כלל ישראל, והשני שמתו על קידוש ה' כפשטו. ולגבי ייחוס אותו המעשה נחלקו האם מוסב על לולינוס ופפוס או אחיה ושמעיה. יוצא איפה, שגם מגמרא זו אין כלל ראייה לומר שכל הנהרג ע"י גוי הרי הוא בכלל אותם אשר אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם. וכן ראיתי בשו"ת 'להורות נתן' (ח"ה סימן פא) שדן אודות פינוי אדם שנהרג בחו"ל לקבורה בארץ ישראל, שכיוון שטעם הדבר הוא משום כפרה, ואלו שנהרגו ע"י הגויים כבר נתכפרו (כפי שנראה להלן בס"ד), א"כ יש מקום לומר שאין צורך להעלותם, ושוב סיים וז"ל (בדילוג): "הני שנהרגו ע"י הרשעים אינם דומים להרוגי מלכות,

דהרוגי מלכות היינו הרוגי לוד שמסרו עצמן על ישראל שהודו על עצמן הריגת בת מלך שהיו מטילין אותה על כל ישראל, והני כיוון שהיו יכולין להנצל ממיתה ומסרו נפשם מרצונם כדי להציל את שאר ישראל לכן מעלתם גדולה כל כך, אבל ישראל שנהרגו ע"י העכו"ם בגלל היותם ישראל ולא היו יכולין להנצל אין ראייה שהם בגדר הרוגי מלכות אשר אין אדם יכול לעמוד במחיצתן". ויש שהעירו עוד, מדיוק לשון הגמרא, שעצם הבירור והקביעה שאותם הרוגי מלכות עליהם נאמר שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם הם הרוגי לוד, מורה שאין דברים אלה אמורים לגבי כל הרוגי מלכות אלא דווקא לאנשים דוגמת לולינוס ופפוס.

אלא שמדברי השל"ה הנ"ל לכאורה מבואר לא כן, שהרי כתב על אותם סובלי "העינייים שהם אינם להעבירו על דת, רק כדי שיודה [...] שקדוש יאמר לו, והוא מבני עלייה, כמו פפוס ולולינוס". אכן אחר עיון הדק היטב בלשונו נראה שאין כלל קושיה, שהרי בתחילת הדברים כתב להדיא "וכן אלו הקדושים והטהורים מישראל, שמענים אותם כדי שיודו על דבר מה, שיהיה היזק לישראל, והם, סובלים העינויים אשר הם קשים ממוות", הרי מפורש בלשונו שמיירי שמוכנים לקבל על עצמם הייסורין כדי למנוע היזק מישראל, וזה אכן ממש כמיתת לולינוס ופפוס אליבא דרש"י ודעימיה. ודוק.

חיילים ואנשי כוחות הביטחון

אכן מכאן נצא לדון אודות חיילים ואנשי כוחות הביטחון, המוסרים גופם ונפשם להצלת ישראל, שבפשטות דינם ממש כהנ"ל. וכן מבואר במדרש (במדבר רבה פרשה טו סימן כ): "שכל מי שמוסר עצמו על ישראל זוכה לכבוד ולגדולה ולרוח הקדש", וכ"כ במפורש הנמוק"י (תענית שם) אחר שהביא פירוש רש"י, וז"ל: "מכאן ראייה שצדיק גמור נקרא המוסר עצמו למיתה משום הצלת רבים מישראל". וכ"כ הגר"ח שמואלביץ בספר 'שיחות מוסר' (סוף הספר, מאמר א), ע"ש. והא לך לשון ה'פלא יועץ' (ערך הצלה) בעניין זה: "למצווה רבה יחשב למציל גוף או ממון ישראל, וכל שכן וקל וחומר אם הוא מציל נפשות לקוחים למוות שהוא מזכה נפשו כאלו קיים כל התורה כולה [...] כי יש רבים מבני ישראל שנראים לפנים כלים ריקים, אבל יש בידם מצווה זו של הצלת ישראל, שבזה הם

מכריעים ועוברים את החכמים והגדולים שבישראל", אך יעויין בשאר דבריו בעניין, ויובאו לקמן בעז"ה.

ויש לציין דוגמא לדבר ממעשה שארע בעניין זה, וכמדומה שהיו עוד כאלה, והוא אשר אירע בעת פתיחתם של ארונות הקבורה של לוחמי הלח"י אליהו חכים ואליהו בית-צורי, אשר הוצאו להורג אחר התנקשותם בלורד מוין, והובאו ארצה בעסקת חלופי שבויים, למעלה משלושים שנה אחר שהוצאו להורג, וישנם עדויות על השארות גופותיהן שלמות. ועיין על כך בשו"ת 'עשה לך רב' (ח"א סימן נא) שהביא מקצת מציטוטי העיתונות בזמנו, ופתח פתח לעולם המנוכר לערכים אלו להכיר בעניין השארות הנפשי, וסיים: "לא יפלא מעתה אם אמנם זכו שני הרוגי המלכות, חכים ובית-צורי הי"ד למעלת קדושים וטהורים וצדיקי עליון שאין עצמותיהם נרקבות, ועורם מתוח על עצמותיהם כשעת מותם, כי מסרו נפשם על כלל האומה".

אולם נראה פשוט, דלאו כולהו מחתינהו מחדא מחתא, וגם בניהם יש הבדלים וחילוקים בדרגתם ומעלתם בשמים, דאינו דומה מי שכל חייו היו קודש וגם מת בנסיבות שכאלה למי שלא, וכן לגבי כוונתם בזה (דמצוות צריכות כוונה, ואף למ"ד דאין צריכות אינו דומה המכוון למי שאינו מכוון). וראה להלן שהארכנו טובא בעניין זה. ויעויין עוד להלן בכל האמור לגבי אחאב, שם יתבאר שאף דינם של אלו אינו פשוט כל כך.

ג. כפרה להרוגי מלכות

כפרה להרוגי מלכות והרוגי בי"ד

סוגיה נוספת אותה יש ללבן, היא סוגיית הכפרה להרוגי מלכות והרוגי בי"ד. הגמרא בסנהדרין (מז.) מציינת לדיון שהיה בין אביי ורבא בדין כפרתם, הצד השווה לשניהם שהמת ברשעו אין לו כפרה, ונחלקו לגבי הרוגי מלכות והרוגי בי"ד, לרבא כל הנהרג ברשעו יש לו כפרה כיוון שלא מת כדרכו (ואפילו הרוגי

6. מנגד לדברי העיתונות – "אמש נעשו בדיקות לסיבת שימור הגופות של השניים, נמסר כי הגופות נשתמרו בצורה מפליאה בשל קבורתן באדמה יבשה" (מעריב, 26 ביוני 1977).

בי"ד), והוסיף כראיה לדבריו: "תדע, דכתיב 'מזמור לאסף אלהים באו גוים בנחלתך טמאו את היכל קדשך [וגו'] נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים בשר חסידך לחיתו ארץ', מאי עבדיך ומאי חסידך? לאו חסידך חסידך ממש, עבדיך הנך דמחייבי דינא דמעיקרא, וכיון דאיקטול קרי להו עבדיך". גם אביי מודה לדבריו בהרוגי מלכות, אך בהרוגי בי"ד חלק וס"ל שאין להם כפרה שהרי מתו בדין מחמת חטאם. ומסקנת הגמרא היא שאף להם יש כפרה, אך אינה מיד במיתתן כהרוגי מלכות אלא רק אחר עיכול הבשר. ועיקר הדרשה הנ"ל נזכרה גם בספרי (פרשת האזינו, פיסקא שלג). ומעי"ז גם במדרש תהלים 'שוחר טוב' (מזמור עט), אשר מכנה אותם אף כחסידים, ע"ש.

מהות הכפרה ועניינה

ולכאורה מקור זה הוא המקור העיקרי לנידון דידן (וכן ראיתי בספר 'דף על הדף' על אתר, ש"מכאן המקור שכל אותם שנהרגים בידי גוים מכנים אותם קדושים"), ויש לעיין אם יש מגמרא זו ראיה לאותה מעלה יתירה בה הכתירו את ההרוגי ע"י גוים, ולצורך כך עלינו לברר מהותה ואופיה של כפרה זו מה עניינה, וכן לברר עניין קריאתם כ'עבדיך'. כמו"כ צריכים אנו לעיין אם דבר זה תלוי בתשובה או שמא מתכפר להם גם בלא תשובה.

והנה מלשון "עבדיך" יש כדמות ראיה להנ"ל, ובפרט לפי האמור במדרש הנ"ל שאף מכנה אותם כחסידים. אולם בדברי רבותינו הראשונים לא משמע כן, והא לך פסק הרמב"ם (הלכות אבל פ"א ה"ט) בדינם של אלו: "כל הרוגי מלכות אף על פי שנהרגו בדין המלך והתורה נתנה לו רשות להרגו, הרי אלו מתאבלין עליהן ואין מונעין מהן כל דבר וממונם למלך ונקברין בקברי אבותיהן", ומדבריו לא שמענו אלא שאין להחזיקן עוד ברשען ושרי להתאבל עליהם ולקברם בקברי אבותיהם, ולא יותר מכך. וכן מבואר באו"ז (ח"ב סימן תכח), בהגהות אשר"י (מו"ק פ"ג סימן נט) בשמו, בשו"ת מהר"ח או"ז (סימן יד), ובשו"ת הרד"ך (בית ל, אותיות ב-ג), וכן פשוט בפוסקים אשר הזכירו סוגיה זו בהקשר של דיני אבילות ותו לא. וכן מבואר בשו"ת 'להורות נתן' הנ"ל, וראה עוד בשו"ת מהר"ל (סימן צט), אשר

7. ראה להלן בזה.

נשאל על אותם שנהרגו בגזירת שמד שהייתה בזמנו, שמא אין צורך לומר עליהם קדיש מחמת מעלתם (לא ברור מה הייתה סיבת הוצאתם להורג והאם היה זה עם בחירה להמיר דתם או להרג), ומסיק שעל אף מעלתם "מי מפיס דיש עבירות שצריכות מיתה משונה וצערא דקברא".

ולכאורה אף מהמדרש עצמו יש ראייה לכך שהרי הוא מקביל בינם לבין הרוגי בי"ד, וזה פשוט שכפרת הרוגי בי"ד אינה אלא להחשיבו כאחיד כלשון המדרש, ולא להחזיקם במעלה יתירה, כך שהשימוש בכינוי חסידים לכאורה אינה בדווקא אלא רק לומר שלעומת מה שהיו עתה חשובים כחסידים, או כדוגמת דרשת חז"ל² לפסוק "ועמך כולם צדיקים" (ישעיה ס כא) דישראל צדיקים הם. וראה מעי"ז לקמן בשם מהרי"ל.

וביותר מבוארים הדברים בדברי הרמ"א (יר"ד סימן שם ס"ה), וז"ל: "רגיל לעשות עבירה, אין מתאבלין עליו, וכל שכן על מומר לעבודת כוכבים, וי"א שמומר שנהרג בידי עובד כוכבים, מתאבלין עליו, וכן מומר קטן שהמיר עם אביו או אמו, דהוי כאנוס, וי"א דאין מתאבלין, וכן עיקר", הרי קמן שהרגיל בעבירה אפילו שנהרג ע"י גוים לכל היותר שרי להתאבל עליו ולא יותר, ויש אומרים שאף זה לא, וכך בפשטות הכריע למעשה! ויש מה להאריך בהכרעת ההלכה בזה, וכן ראוי היה לדון בחילוקים שבין מומרים לתיאבון ולהכעיס, ובאם חשובים הם כתינוקות שנשבו וכדו', אך אין זה מקומו שאין רצוני להאריך יתר על המידה, ואין זה נצרך לעיקר חקירתנו כאן בעניין מעלת אלו ההרוגים.

וכ"כ להדיא בשו"ת 'דבר יהושע' (אהרנברג, ח"א סי' כז אות יז) בהשיבו לדברי הטוען שכל הנהרג ע"י גוים או במיתה משונה אינו סובל מחרדת הדין אחר מיתתו, וז"ל לעניינינו: "אע"ג דנתכפר לו בקבורה, עדיין לא נפטר מן הדין לפני הבית דין של מעלה, ולא מהני צערא דקברא רק לכפר עליו מקופיא שלא יקרא רשע ויכול להקבר אצל צדיקים גמורים, אבל עדיין צריך ליתן את הדין לקבל עושו בגיהנם, למרק חטאו מקיבעא, וה"נ היכא דלאו כי אורחיה מיית לא נתכפר במיתתו רק מקופיא שלא יקרא רשע בעוה"ז אבל מקיבעא לא מתכפר עד

8. ויקרא רבה פרשה ה סימן ז, במדבר רבה פרשה ד סימן א, תנחומא במדבר סימן כב, ועוד.

שקיבל דינו, תדע דלא קרי להו בגמרא שם רק עבדיך אבל לא חסידיך, דלמדרגת חסידים דלא מתחייבי בדינא לא הגיעו, וע"ש עוד (ובאות יח) במה שמוכיח כן מן המקורות, ובמה שמבאר בעומק הדברים עפ"י דברי המקובלים.

ומע"ז הובא בספר 'הליכות והנהגות ממרן בעל קהילות יעקב' (עמ' לו), וז"ל: "כששאלתי את רבינו שכתוב שהמתים על קידוש ה' נכנסים לג"ע במחיצת ר"ע וכו', אמר לי שבודאי על עבירות שעשו הם יבואו על ענשם, אבל על זה ינתן להם עולם הבא, וכן מה שאיתא שהמתפללים ותיקין מובטח שלא ינזקו גם [שם] הפירוש שעל עבירות שעשו ודאי יענישו אותם", ומדבריו משמע שכן הוא אפילו על המתים ממש על קידוש ה', וכ"ש בנ"ד.

וראה ב'פלא יועץ' (שם), שכתב מעין דברים אלה אפילו לגבי המוסרים עצמם להצלת ישראל, וז"ל: "והן אמת שאין הקדוש ברוך הוא לוקח שוחד מצווה כנגד עבירה ומשלם להם עונש על כל העבירות שעושים ועל כל ביטול מצווה שמבטלים, אבל גם כן יש לו שכר הרבה ליתן לאנשים האלה שטורחים ועמלים בכל כוחם להציל ישראל מיד עכו"ם ולהציל עשוק מיד עושקו. מה טוב חלקם ומה נעים גורלם", וכ"ש בנידון דידן לגבי אותם שלא מסרו נפשם וגופם להצלת ישראל.

תלות הכפרה בתשובה

כאמור, דבר נוסף אותו צריכים אנו לברר הוא, האם כפרה זו תלויה בתשובה, ובפשטות אין הדבר תלוי בתשובה דאם נתלה זאת בתשובה נמצא שעיקר הכפרה אינה מחמת המיתה לבדה אלא גם – ואולי בעיקר – מחמת תשובתם, ועוד שא"כ נמצא שאין זה מוחלט שמתכפר להם, ולמה אם כן נקטו בסתמא בכל אלו המקורות שכיוון שקיבלו עונשם מתכפר להם ובכלל עבדיך וחסידיך הם. וכן מסקנת הרד"ך הנ"ל (על אף שבתחילה הסתפק בזה) ד"אף על פי שעשו כל תועבת אשר השם שנא ולא התוודו, כהנהו דכתיב בהן 'נתנו את נבלת עבדיך', דעלייהו קאי אביי, כיון דבלאו דין מקטלו הויה להו כפרה", וכן כתב שם לדעת רבא. וכ"ה באו"ז (שם) וז"ל: "נהרג מתוך רשעו בידי גוים הויה ליה כפרה", והובא בהגהות אשר"י (שם), 'לקט יושר' (ח"ב עמוד פו ריש ענין ב) ובשו"ת מהר"ח או"ז (שם). וכ"כ הש"ך (יר"ד סימן שמ סק"י).

אולם ראשונים אחרים לא הבינו כן, ותלו כפרה זו בתשובה, כ"כ המאירי על אתר, וז"ל: "כל הרוגי בית דין שמתו מתוך רשעם ולא חזרו בתשובה במיתתן אין מיתתן מכפרת, וכן הדין במתים מאליהם, או שהם הרוגי מלכות". וכן מבואר בשערי תשובה לרבינו יונה (שער ד אות כ), וז"ל (בדילוג): "ואם נהרג והתוודה לפני מותו יש לו כפרה, שנאמר (תהלים עט ב) 'בשר חסידיך לחיתו ארץ', ואמרו רז"ל (שם) כי זה נאמר גם על הרשעים שבהם, כי נחשבו כחסידיים לפי שנעשה בהם הדין", הרי שתלה דברי המדרש הנ"ל בתשובה. וכן מתבאר בלבוש (שם) בביאור דעת הסוברים שמתאבלים על המומר: "דחזקה שהרהר בתשובה". וכן איתא להדיא בתשובה חדשה ממהרי"ל (נדפסה במוריה, אייר תשנ"ז, עמ' ט), וז"ל: "ואותן המשומדים אין מתאבלים עליהם [...] מיהו אם נהרג המשומד ברשעתו מיתתו כפרתו. ומעשה היה באושטריך באחד שנשתמד ונהרג, ונפצע מאוד ברשעתו, והיה חולה על מיטתו ג' ימים קודם שמת ולא חזר. ורצה מה"ר שלום שיתאבלו עליו קרוביו, מאחר שנפצע ומחמת הפצעים מת תהא מיתתו כפרתו. והשיב מהר"י סג"ל מנוחתו כבוד, מאחר דגוסס הוי כחי לכל דבריו, כל שכן זה שחי ג' ימים אחר נפצע ויכול לשוב בתשובה ועמד במרדו אין חייבין להתאבל עליו. דווקא הנהרג ומת באותו פעם ודאי אמרינן הרהר בתשובה ומיתת הריגתו כפרתו, אבל זה עינינו רואות שלא הרהר. והודה מה"ר שלום צ"ל לדבריו".

וכן נראה לבאר בדעת ה"ד רמ"ה' על אתר, שנתקשה בדין הרוגי ב"ד לאביי, מדוע נקברים בחלקה אחרת, הרי כל המומתים מתוודים לפני מותם וכל המתוודה יש לו חלק לעוה"ב, ותירץ שחלק זה האמור הוא לעתיד לבוא בתחיית המתים, ואילו דברי אביי אמורים כל זמן שהם עדיים מתים. ע"ש. על פי דרכנו למדנו שביאר כל הסוגיה באופן שנתוודו, ולפי"ז לכאורה ה"ה לגבי הרוגי מלכות, ובדרך זו יש לבאר הגמרא גם לשיטת הראשונים הנ"ל.

וראה עוד ב'מנחת חינוך' (פרשת נשא, מצוה שסד, אות א) שנתקשה גם הוא בקושיה זו, ותירץ בעניין אחר: "באמת דינא הכי דתשובה עם מיתה מכפרת, אבל תשובה גמורה, וזה קמי שמיא גליא [...] אבל אנחנו לא ידענו אם זה עשה תשובה גמורה, א"כ, כיון דהוא רשע, אף שאמרין לו שיתוודה ויעשה תשובה,

אין אנחנו יודעים מה שבלבו, אולי אפשר פקד דאינו מתחרט באמת בלב [...] דמת מתוך רשעו וכו' אינו מתכפר לו ומניין אנו יודעים שעשה תשובה באמת, וכן ס"ל אף שנהרג מפי ב"ד כדין, כמו עיר הנידחת, מ"מ אין אנו יודעים אם עשה תשובה, אין קוברים אותו בקברות אבותיו, כיוון שהוא מוחזק לרשע ועל התשובה אין אנו יודעים ומיתה בעצמה אינה מכפרת, ובמשנה עצה טובה יהבינן ליה שיתוודה וישוב באמת ויתכפר לו כי תשובה עם מיתה מכפרת אבל אנחנו לא ידענו", הרי שגם הוא הבין שעיקר הכפרה תלוי בתשובה, ועוד שהצריך שתהיי זאת תשובה מעולה.

ומצאתי במדרש (קהלת רבה פ"ד פס' א): "הרוגי מלכות שהם באים לחיי עוה"ב אף על פי שאינן מתוודין", ולכאורה היא ראייה שאין הדבר תלוי בתשובה. אולם אפשר ליישב זאת גם לדעת התולים זאת בתשובה, שכן במדרש מבואר שנחלקו שם בביאור הפסוק ושאר החכמים דרשוהו על אחרים ולא על הרוגי מלכות.

עוד ראיתי להעיר, שמא מחלוקת זו בצורך בתשובה, תלויה במחלוקת רבי וחכמים האם עיצומו של יום כיפור מכפר או שמא רק בצירוף תשובה (יומא פה., שבועות יב:), אך אינו מוכרח, וגם מכך שרבים הם שתלו זאת בתשובה לא כל כך משמע כן.

הנהרגים ע"י מלך ישראל והנהרגים במיתה משונה

עוד יש להעיר, שלפי האמור שזה המקור העיקרי לכל נידון דנן, ממילא תלות הכפרה בהריגה ע"י גוים אינה מדויקת, שהרי מהגמרא ומדברי הרמב"ם הנ"ל מבואר שהרוגי מלכות האמורים היינו אפילו הנהרג ע"י מלך ישראל, שהרי כתב "שנהרגו בדין המלך והתורה נתנה לו רשות להרגן", ואדרבה מלשונו משמע שדווקא הנהרג ע"י מלך ישראל דינו כן. אכן ברש"י על אתר (ריש: מבואר שהכוונה למלכי גוים, וכ"ה באו"ז (ח"ב סימן תכח) ובשו"ת מהר"ח או"ז (סימן יד).

ויתר על כן, כיוון שטעם הכפרה הוא משום שלא מתו כדרכם או שלא בדין נהרגו, א"כ אין זה דווקא בנהרג ע"י גוי אלא בכל מיתה משונה. וכן יש להוכיח משו"ת הרד"ך הנ"ל, אשר נשאל על מומר שנהרג מליסטים ולא דווקא מגוי ואעפ"כ פשט הדברים מסוגייתנו, וכ"ה ב'חכמת אדם' (כלל קנב סעיף ד). וכ"כ

להדיא ב'חידושים וביאורים' (גריינימן, סי' שמ ס"ק יב), ד"הוא הדין ע"י ליסטים ישראל, דהעיקר לאפוקי נהרג בבית דין". וראה עוד ב'זכרון בצלאל' (דבליצקי, עמ' 10) שהביא דבריו, והוסיף: "ונראה עוד, דכל שמת במיתה משונה, כגון תאונת אווירון או אוטו או שנדרס או שקיבל מכת חשמל וכדומה, כיוון דכל הני הוי לאו כאורחיה", וכ"כ ב'הוראה ברורה' (סי' שמ ס"ק לח), וכן מתבאר בספר 'יוסף דעת' (הלכות אבלות סימן שסג).

הערה מדין ארבע מיתות ב"ד

ואגב, לכאורה יש להעיר בדברי אב"י שכתב שהרוגי מלכות לא בדין נהרגו, ולכאורה אין דברים אלו עולים בקנה אחד עם דברי הגמרא (סוטה ח:): שדין ארבע מיתות לא בטל גם אחרי החורבן, וכל המחוייב מיתת ב"ד מת במיתה משונה, וא"כ מה שייך לומר שזוכה לכפרה כיוון שלא בדין נהרג.

ויש לומר שאין זו אמירה כוללת שכל הנמסר למלכות הוא כעונש על חטאיו, והראיה, עשרה הרוגי מלכות שנמסרו למלכות שלא מחמת חטא, וכן תירץ החת"ס (שו"ת ח"ב י"ד סימן שלג). אם כי יש להעיר, שאצל ר"ח בן תרדיון מבואר בגמ' (ע"ז יז ס:): שנענש על שהגה את שם ה' באותיותיו, ואע"פ שלא היה זה חטא חמור כיוון שעשה כן להתלמד, מ"מ היה זה מעשה לא הגון למעלתו. וכך גם בהריגתם של רשב"ג הזקן ור' ישמעאל בן אלישע, בכמה מקורות¹ מובאת תמיהתו של רשב"ג מדוע נקנסה עליהם מיתה רעב שכזו מן השמים כעוברי עבירה, ותשובת ר' ישמעאל בצידו שלא נהגו כראוי באיזה עניין. ומע"ז מבואר בכמה מקומות² באופן כללי לגבי כל הרוגי מלכות, שהיה זה עונש ותיקון על מכירת יוסף, בהיות האחים מגולגלים בעשרה צדיקים אלה.

אכן לפי המבואר לעיל באופי הכפרה ובתלותה בתשובה, נראה כי קושיה מעיקרא ליתא, דהמיתה היא אכן העונש והתיקון למה שקלקלו, ולא זכות יתירה

9. תנא דבי אליהו רבה (פרשה כח), אבות דרבי נתן (נוסחא א פרק לח), מסכת שמחות (פ"ח ה"ח).

10. מדרש הגדול (בראשית לז כט), מדרש משלי (א יג): "אמר ריב"ל לא נמשכו עשרה הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו של יוסף". וכ"ה בתיקוני הזוהר (תקונא שתין ותשע, דף קי.) ובכתבי האר"י.

לה הם זוכים במיתתם, אלא אם כן הוסיפו לקדש שמו ית' במיתתם כמבואר לעיל (אות א) בנוגע לעשרה הרוגי מלכות.

סיבת גזירות השמד ועניין תיקון נשמות המתים בהם

וראייתי לנכון להעיר מדברי המהרח"ו (שער הכוונות דף א.) בעניין סיבת השמדות שעברו על ישראל ותיקון הנשמות בכך, ויש מה להאריך בדברים, אך בחרתי לקצר כי הדיון בגופם של דברים יוצא מעיקר עיסוקנו כאן, אך להפטר בלא כלום א"א, ומדבריו ג"כ מבואר שגזירות אלו והדומים להם אינם אלא כעונש מחמת שהגדישו הסאה.

וז"ל: "הקדמה אחת בעניין צרות המשיח. צריך לדעת מ"ש חז"ל 'די לו להקב"ה באבלו, ודי להם לישראל באבלם' (עין סנהדרין צז: ורש"י שם), ומאמר זה יובן בהקדמה אחת והיא, כי קודם דור המבול ודור הפלגה היה הקב"ה משפיע שפע נשמותיו הקדושות ששים רבוא נשמות קדושות, עד שדור המבול קלקלו כ"כ שבחר השי"ת לכלותם כדי לצרוף אותם בנח ובבניו, וכן בדור הפלגה היו ג"כ שפע הנשמות הקדושות על דרך הכולל עד שפגמו בעוון המגדל וחילקם הקב"ה לשבעים שרים ובירר לישראל לו שנאמר 'כי חלק ה' עמו', וכשישראל נכנסו לארץ והיו ששים רבוא דור אחר דור, ופגמו ג"כ בעוון ע"ז ש"ד ג"ע וכיוצא, והיה משלח להם נביאיו להוכיח לראות אם יחזרו בתשובה כדי שלא יהיה צריך לעשות צירוף הצריך לנשמתם כמו חרב ורעב וכו', וכשהעוונות גברו ולא רצו לחזור בתשובה וראה בחכמתו שצריך לעשות להם צירוף כולל מפני שכבר לא יועיל להם להמית אותם במיתה כדרך בני אדם ושיחזרו בגלגול, כי העוונות גברו כמו בדור המבול, ואז נחרב הבית. וא"ת אותם שעבדו ע"ז בדור אחר או אותם שהמיתו לזכריה במקדש, לא קבלו עונשם שכבר מתו, זה אינו, שהקב"ה המיתם כדי לגלגלם, ואותם עצמם שעבדו ע"ז בדור אחר או שהמיתו לזכריה, הם עצמם באו בגלגול לקבל עונשם בחרבן הבית, וכל אחד קבל עונשו כפי מה שחטא, יש שנהנה בעבירה מעט, יהרג בצער היותר נקל שאפשר וימות תיכף, ויש שנהנה הרבה ובעל בעילות הרבה או כדומה, הנה לאיש הזה ידקרוהו ויחיה ימי מספר ברעב ובחוסר כל ויראה את בניו שחוטים לעיניו ח"ו, הכל במידה [ו]במשקל, כדי למרק כל אחד כפי מה שחטא, ואותם בני ישראל שנשאר מן

החרבן היה כור ומצרף להביא כל אותם הנשמות שנהרגו, ולכך בימי גלות בבל ובית שני היו פרים ורבים הרבה".

ד. ראייה מאחאב וממספר דמויות מקראיות

המלך אחאב

ויש להביא ראייה לכל האמור, מאחאב מלך ישראל. אחאב כידוע נהרג כשיצא למלחמה על ארם לכיבוש רמות גלעד, ע"י אותו מושך הקשת לתומו, כדאיתא בספר מלכים א פרק כב, הרי שלא זו בלבד שמת ע"י גוים אלא אף מת במלחמת כיבוש לטובת ישראל. ועם כל זאת, המשנה (סנהדרין פ"י מ"ב) מונה אותו מכלל המלכים שאין להם חלק לעוה"ב.

ויתר על כן, שבפסוקים מבואר שאף נכנע ליבו לפני ה', ואף נהג בענייני תשובה, עד כי העיד על כך הקב"ה לפני אליהו, כמבואר כל זה שם בפרק כא (פסוקים כז-ט). ובפרקי דר"א (פרק מג) מבוארים בצורה מפליאה מעשי תשובתו של אחאב, וז"ל (בדילוג): "תדע לך כח הצדקה והתשובה, בא וראה מאחאב מלך ישראל, שעשה תשובה גדולה שגזל וחמס ורצח, ושלח וקרא ליהושפט מלך יהודה, והיה נותן לו מלקות ארבעים בכל יום שלש פעמים. ובצום ובתפלה היה משכים ומעריב לפני הקדוש ברוך הוא. והיה עוסק בתורה כל ימיו, ולא חזר למעשיו הרעים עוד. ונרצית תשובתו". גם בפסיקתא דרב כהנא (פיסקא כד, שובה) מבואר עניין תשובתו: "תשובתו של אחאב קיבלתי ותשובתכם איני מקבל, שנגזרה עליו גזירה קשה [...] וכמה נתענה, אם היה רגיל לאכול בשלש שעות אוכל בשש ואם היה רגיל לאכול בשש אוכל בתשע [...] היה מהלך יחף [...] אמר הקב"ה לאליהו חמית אחאב עביד תשובה [...] ותשובתכם איני מקבל"¹¹. גם בירושלמי (סוטה פ"ג ה"ד) מבואר עניין תשובתו, וז"ל: "וישבו שלש

11. אם כי מקור זה פחות קיצוני בהפלגת תשובתו, ואפשר שבא לומר שאפילו תשובתו של אחאב שהייתה גרועה קיבלתי כל שכן תשובתכם, אך עכ"פ הוא מקור נוסף על כך שעשה תשובה כלשהי.

שנים אין מלחמה בין ארם ובין ישראל'. כל אותן שנים עשר חדש היה עסוק במצוות. וכל אותן שתי שנים היה עסוק בתורה".

לעומת אלו המקורות, בבבלי פחתו בגודל מעשי תשובתו, שהרי מבואר במסכת תענית (כה:), בנוגע לתעניתו: "שהתענה מתשע שעות ולמעלה", ופירש"י "שהתענה אותו היום", וכן מבואר בר"ח, הרי קמן לפי פירושו של התענה אלא אותו היום בלבד, ובזה מובן יותר מדוע לא נתקבלה תשובתו, כיוון שלערך חטאיו היה צריך תשובה גדולה יותר.

בין כה וכה, דברי המדרשים הנ"ל מפליאים ביותר, ואיך לפיהם אפשר שלא זכה לחלק לעוה"ב. ויראה לי שכשם שלגבי מנשה מצינו מחלוקת במשנה (שם) לגבי חלקו לעוה"ב, כן צריכים לומר גם לגבי אחאב, אלא שלא נשנה הדבר במשנה. וכבר הוזכרה דעה שכזו גם שם בגמרא (סנהדרין קד:): "דורשי רשומות היו אומרים, כולן באין לעולם הבא", בין המפרשים מצינו שטעם הדבר הוא מחמת יציאתו למלחמה² או עצם המיתה³, ולפי האמור אפשר שהיה זה גם – או בעיקר – מפני תשובתו. ומה שבמשנה לא מצינו מחלוקת כלל בדבר זה אלא לגבי משנה ולא לגבי אחאב, אפשר שסיבת הדבר הוא הרחבת הפסוקים (דבה"ב פרק לג פס' י והלאה) בתיאור תשובתו של מנשה לעומת תשובת אחאב, ונחלקו האם לגודל רעתו הועילה תשובתו, משא"כ באחאב הסכימו שלא הייתה תשובתו מספקת לגודל רשעתו, והמדרשים הנ"ל ו"דורשי רשומות" סברו שגם תשובת אחאב הייתה מספקת לזכותו לכך.

עכ"פ היוצא מכל זה לנידון דידן, שגם הנהרג ע"י גוים אינו בהכרח זוכה למעלות רמות ונישאות, ואף אפשר שלא יהיה לו כלל חלק לעולם הבא, וכך היא הדעה הפשוטה שהובאה במשנה. ודברים אלו הם ראייה לכל סיעת הסוברים שאף עיקר הכפרה הבסיסית לכוללו כישראל הכשרים תלוי בתשובה. ויתרה מזו, שאפילו היוצא להלחם למען ישראל יכול להיות דינו כן. ויש לשאול, כיצד יתכן זה הדבר, הרי מוסר נפשו וגופו למען ישראל. ואפשר אולי

12. "לפי שנשתדלו בהצלת נפשות ונלחמו מלחמת חובה ונצטערו בצערן של ישראל" (יד רמ"ה, קג:).

13. "שנפילתו ומיתתו שנהרג שם היא כפרתו שיזכה לעוה"ב" (מהרש"א, ח"א קד:).

להציע, שגם מעשים שכאלה תלויים בכוונת האדם, ואפשר שלא הייתה כוונתו של אחאב לטובה אלא לפניות אחרות, וכן נראה להביא קצת ראייה מהגמרא במו"ק (כח:) שאמרו עליו ש"לא עשה אלא דבר אחד טוב, דכתיב 'והמלך היה מעמד במרכבה נכח ארם', ופירשו הראשונים (עיין רש"י שם, וכן בחידושי הר"ן, ועוד) שהתחזק לעמוד כדי שלא יתייראו העם וימשיכו להלחם, ומדוע לא הזכירו את עצם יציאתו למלחמה, אלא בהכרח שעצם היציאה למלחמה לא הייתה בכוונה ראויה, וראיה לכך שקנטר הנביא בדבריו וציווה לתתו בית הכלא ולענותו עד שובו מהמלחמה משלום (מ"א כב כו-כז; דבה"ב יח כה-כו), הרי שכוונתו בזה הייתה לשם ניצוח. אלא שעדיין קשה הרי סוף סוף במעשה הנ"ל נהרג מתוך כוונה ומעשה טוב, ואולי צריך לומר שלערך מעשיו הרעים אין זה מספיק, ובפרט שמדובר בהחטאת הרבים שלגודל הקלוקל צריך תשובה גדולה.

על פי דרכנו למדנו, שלמעשה אין הדבר כ"כ ברור ופשוט שיזכה למעלה גדולה ורמה, ואפילו היוצא למלחמה שיש בה ממד של הצלת ישראל, אלא תלוי הדבר בכוונתו וכן יהיה מעשה זה האחרון נשקל אף לערך שאר מעשיו. וכבר הזכרנו לעיל מש"כ ה'פלא יועץ' בזה, ע"ש.

שאל המלך

ומנגד לאחאב, יש לציין כאן את אשר דברי חז"ל על שאול, אשר יצא להלחם למרות שהודיעו שמואל כשהעלהו ע"י בעלת האוב שהוא ימות במלחמה – "ומחר אתה ובניך עמי" (שמואל א כח יט), עמי - במחיצת"י (ברכות יב:, עירובין נג:), ובמדרש מבואר יותר שאף יכול היה להנצל אילו היה מתחמק מהמלחמה ואעפ"כ בחר לצאת להצלת ישראל (ויקרא רבה, פרשה כו אות ז; תנחומא אמור סימן ד; ועוד), ע"ש. הרי קמן, שכוונתו הטובה להצלת ישראל למרות הרעה אשר תבוא לו היא שזיכתה אותו במעלה זו ובתיקון הקלוקלים שנגרמו מחמת חטאיו, והרי לפנינו ראייה נוספת לחילוק בכוונת היוצא למלחמה.

הויקים, אבשלום ואמון

לבד הראיה מאחאב יש להביא כן מדמויות מקראיות נוספות, אם כי הראיה מאחאב טובה מהם, באשר היא עוסקת במקרה שנהרג ע"י גויים בדווקא ואפילו

תוך יציאה למלחמה לטובת עם ישראל, ואף מבואר בו בצורה ברורה ללא עוררין במשנה שאין לו חלק לעוה"ב, משא"כ במקורות האחרים כמו שיתבאר.

גם מדינו של המלך יהויקים יש להביא מעין ראייה זו, דאם כי במקרא לא מפורש שהרגוהו גוים אלא רק ששכב עם אבותיו (מלכים ב כד ו), אך כך לימדונו רז"ל, וכפי שמביא רש"י במקום, שבדרכם להוליכו היו מגרין אותו ומת בידם, כגזירת הנביא (ירמיהו כב ט). ומצינו בגמרא הנ"ל בסנהדרין (קג: - קד.), שנשאלה השאלה מדוע לא נמנה יחד עם המלכים שאין להם חלק לעוה"ב כיוון שהרשיע מאוד, וביארה הגמרא במסקנה שהוא מפני שקיבל מקצת עונשו פה בעוה"ז, בעצם מיתתו בייסורים וכן בשריפת גולגלת כמה דורות מאוחר יותר. עכ"פ מבואר להדיא שצריך היה לכפרה גם אחרי כן ונידון בגהינם, ע"ש ברש"י (קג: ד"ה אחז ואחזיה) וביד רמ"ה (שם, ובמסקנת הסוגיה בדף קד). ומאן דזכר שמיה שיזכה לאיזושהי מעלה על כך שמת ע"י גוים בייסורים.

והנה עפ"י האמור לעיל בסוגית הכפרה להרוגי מלכות והרוגי בי"ד, יש להביא ראייה גם מאבשלום, שבין אם נאמר שהיה מורד במלכות ובכלל הרוגי מלכות הוא (כפירוש הרמב"ם), ובין אם לא, הרי עכ"פ ודאי שמת במיתה משונה, ולפי האמור כל מיתה משונה כלולה בזה. ואעפ"כ מבואר בגמרא הנ"ל (קג:) שאין לו חלעוה"ב, וכן מבואר בסוטה (י:) שהתפלל דוד להוציאו משבעה מדורי גהינם. וכבר הביא ראייה זו בשו"ת 'דבר יהושע' הנ"ל, ע"ש.

ועל זו הדרך יש להביא ראייה מהמלך אמון, אשר הומת גם הוא במיתה משונה ע"י עבדיו (מלכים ב כא כג), וגם עליו שאלו בגמרא בסנהדרין (קד.) מדוע לא נמנה בכלל המלכים שאין להם חלעוה"ב, ותירצו "מפני כבודו של יאשיהו" ו"ברא מזכי אבא", משמע שבלאו הכי אכן היה נמנה בכלל אלו המלכים, למרות מיתתו הרעה. ודוק בכל זה.

ה. החילוק בין מי שכל חייו היו קודש למי שרק נהרג ע"י גוים

כאמור כבר הזכרנו חילוק זה לעיל, ואם כי הדברים נראים פשוטים, מ"מ ראיתי לנכון לחפש לכך ראייה מן המקורות והמפרשים. ונראה לדון בזה עפ"י דברי המפרשים בדבר בכייתו של רבי על אותם שקנו עולמם בשעה אחת (ע"ז י:;

יז., יח.). ראה במהרש"א (שם י: ה"א) שכתב: "בכה רבי אההוא דלא קנה עולמו רק בשעה אחת, שנהרג ויצא מן העולם ולא זכה למדרגה היותר גדולה לקנות עולמו בכמה שנים", גם בספר 'זרע קדש' (לחג השבועות, עה"פ 'דבר אתה עמנו') פירש בכיה זו לרעה, וז"ל לעניינינו: "שלא היה לו זכיה זאת להיות קונה עולמו בכמה שנים, ואז היה נגדל ונוסף תענוגו ית"ש בכל עת עבודתו, גם ר"א בן דורדיא היה שבע ומתענג תמיד בעבודתו ית"ש". ודבריהם מיוסדים לכאורה על דברי הרמב"ם בהגדרה מהי תשובה גמורה ומעולה, כמבואר בהלכות תשובה (פ"ב ה"א).

אולם, אילולא דבריהם, נראה היה לבאר להיפך, שהבכיה היא על צערו וטרחתו של מי שעמל כל ימיו להשיג ולקנות עולמו בעוד ישנם שזוכים לכך ברגע, וכך אכן ביאר החיד"א (מראית העין שם), וז"ל [אחר שהביא דברי המהרש"א]: "ועם נשיקת הרצפה, הפשוט הוא דרבינו הקדוש בכה על מי שצריך לטרוח בכמה שנים וכמה יסורין וזה הנהרג על קדוש ה' קונה עולמו בשעה אחת כמתקן כל גופו, דהמוסר עצמו על קדוש ה' תקן כל אבריו וגידיו ברגע אחד, וכבר אמרו רז"ל דזדונות נעשות לו כזכיות, וכתבו המפרשים דלהכי בעלי תשובה עדיפי, דצדיקי יש להם רמ"ח מ"ע ובעלי תשובה יש להם עוד שס"ה מ"ע דהעבירות נחשבות מצוות. ובא וראה בת קול שיצא לקטיעא בר שלום דאמרו מזומן לחיי העוה"ב, דהיא המדרגה היותר עליונה כמ"ש התוס', ובפרט למה שפירש רבינו האר"י ז"ל. גם לקמן גבי ר' אלעזר בן דורדיא, גם שם אמרו לשון זה 'בכה רבי, יש קונה עולמו', ושם כתב רבינו מהרח"ו ז"ל דזכה בשמונים שנה של יוחנן כ"ג בכל התורה והמצות. וא"כ מוכרח ד'בכה רבי', היינו כפי הפשט דבכה שצריך לטרוח מאד ובכמה שנים". וכ"כ בספרו 'פתח עיניים' (שם יז.).

אכן גם לדבריו לא מיירי אלא בנהרג על קידוש ה' או מתוך תשובה, אך לגבי הנהרג בלא בחירה לא מצינו כן. ועוד, דהא דזדונות נעשו לו כזכיות מיירי בתשובה מאהבה, ולא כל חד זכי להאי מעלה. כמו"כ, מה שכתב מהאר"י שזכה ר"א בן דורדיא בכל מעשיו הטובים של ר' יוחנן כה"ג, יש להעיר שלא מדובר בזכות שבאה לו מאליו, שכן בדברי האר"י עצמו מבואר (לקוטי תורה, תהלים לב) שר"א היה ממש גלגולו של יוחנן כה"ג, ושאותו "הלבוש שעשה יוחנן כהן גדול

בכל המעשים טובים אשר סיגל בשמונים שנים לקחו רבי אלעזר, "וא"כ אין זו זכיה בעלמא באותן המצוות, אלא באותה הנשמה שעשתה אלו המעשים בגלגול קודם, ואחר שתיתקן בגלגולו האחרון זכה גם בכל אותם המעשים הטובים שעשה בטרם יצא לתרבות רעה בגלגולו הקודם. ואדרבה גם מדבריו מוכח שאכן בלא מעשים טובים א"א להתעלות למדרגות עליונות כלל, וככל הנ"ל. וראה עוד להלן (אות 1).

עוד נראה לי לומר, שאפשר שלזה ג"כ רמז הכתוב באומרו "וְשִׁבְתֶם וְרֵאִיתֶם בֵּין צְדִיק לְרָשָׁע, בֵּין עֶבֶד אֱלֹהִים לְאִשֶׁר לֹא עֲבָדוּ" (מלאכי ג יח), היינו שגם בין הצדיקים יהיה הבדל בין מי שזה לעובדו למי שהשיג מעלתו בלא טרחה ועמל גדולים, ועל דרך שדרשו חז"ל (חגיגה ט:). ועוד יש להזכיר כאן אומרים "לפום צערא אגרא" (אבות פ"ה מ"ג), וידוע שדבר הדורש טרחה מרובה ואריכות זמן להשיגו ולעמול עליו פעמים שקשה הוא יותר מעבודה שכשלעצמה קשה היא יותר אך דורשת זמן קצר, וכאומרים ז"ל "אילמלי נגדוה לחנניה מישאל ועזריה, פלחו לצלמא" (כתובות לג:). ויש לצטט כאן דבריו הנמרצים של אוה"ח הק' בזה (במדבר כג י'): "וכיוצא בזה ראיתי רשעים שאמרו לי בפירוש כי אם היו יודעים שיחזרו בתשובה ותכף ימותו היו עושים אלא שיודעים שאינם יכולים לעמוד בתשובה זמן ארוך".

1. מדורי גן עדן

ומכאן לסוגיה קבלית, במספר מקומות מצינו התייחסות במקורות למדורים אשר בגן עדן, שם בן היתר מתוארת החלוקה בין מעלות ודרגות שונות בין הנשמות אשר זכו לכנוס שם, ננסה לסקור הדברים עד היכן שידינו מגעת.

היכלות בראשית

תחילת נפתח בדברי הזוהר בפרשת בראשית (לח: - לט.), בו מצוי התיאור המפורט ביותר של הנשמות בגן עדן, וכפי שמבואר שם מיירי בגן עדן התחתון, וכדי לא להאריך יתר על המידה ולהקל על הבנת הדברים, הבאתים בקיצור ובלשון הקדש: בהיכל הראשון נמצאים "אותם גרים שהתגיירו". בהיכל השני

"אותם שסבלו ייסורים בזה העולם בשביל להתקן והיו מודים ומשבחים לאדונם כל יום ולא היו מבטלים תפילתם לעולם", לפנים מזה ההיכל עומדים "כל אותם שמקדשים בכל כוח שם אדוניהם, ועונים אמן יהא שמיה רבה מברך בכל כוח", ולמעלה מהם משיח היוצא מזה ההיכל ונכנס בהיכל השלישי, ושם "כל אותם סובלי חולאים וכאבים גדולים, וכל אותם תשב"ר שלא השלימו ימיהם, וכל אותם שעצובים על חורבן בהמ"ק והיו מורידים דמעות". בהיכא הרביעי "כל אותם אבלי ציון וירושלים, וכל אותם הרוגי שאר עמים", ואז המשיח לובש 'פורפירא' ו"בה חקוקים ורשומים כל אותם הרוגי שאר עמים באותו מלבוש, ועולה אותו המלבוש למעלה ונחקק שם בתוך מלבוש העליון של המלך, והקב"ה מזומן ללבוש אותו המלבוש ולדון את העמים", לפנים מזה ההיכל עומדים "אותם עשרה גדולים ממונים ר"ע וחבירי". בהיכל החמישי עומדים "כל אותם בעלי תשובה שלמה ששבו מחטאייהם והתנחמו בהם ויצאה נשמתם בטהרה, וכל אותם שקידשו שם אדוניהם וקיבלו עליהם המיתה, ושם עומד מנשה מלך יהודה שקיבלו הקב"ה בתשובה שלמה", ולפנים מזה ההיכל עומדים "כל בעלי תשובה תקיפה שנשמתם יצאה בשעה שהתמרמו על מעשיהם, ואפילו צדיקים גמורים לא יכולים להכנס בזה ההיכל, והוא הדרשה העליונה על הכל, לבד ממדרגת החסידים שהיא דרגה עליונה על הכל", הם העומדים בהיכל השישי, שהם אותם "החסידים הקדושים, וכל אותם האוהבים את קונם באהבה גדולה", ולפת מזה ההיכל עומדים כל אותם שמיחדים ייחוד אדונם בכל יום". עכת"ד.

הרי קמן שאותם הרוגי שאר עמים נתונים בהיכל הרביעי, למעלה מן הגרים, סובלי הייסורים, אותם המודים ומשבחים לבורא על אף סבלם, אותם העונים איש"ר בכל כוחם, תשב"ר שמתו בטרם עת ואותם העצבים והמתאבלים על החרבן, ולמטה מבעלי תשובה ומחסידים, ולכאורה היא ראייה גדולה לכך שזוכים הם למעלה גדולה בעצם מיתתם, אלא שלפני שנגיע למסקנות יש להעיר בדברי הזוהר הללו כמה דברים ולעורר כמה שאלות, ואחר כל אלו ההערות ננסה לחבר את האוהל להיות אחד ולהגיע למסקנה הנראית בדברי הזוהר.

מספר הערות ומסקנות חלקיות העולות מהם

תחילה יש להעיר, שאף כאן מפורש שהרוגי שאר עמים אינם בגדר המתים על קידוש ה', שהרי מפורש שבהיכל החמישי יחד עם בעלי תשובה נמצאים אותם שקידשו שם אדונם וקיבלו עליהם המיתה, ובסברה הדברים מובנים, שהרי אותם שקיבלו על עצמם את ההריגה ולא המרו דעת קונם הם ממש בעלי תשובה שקנו עולמם רגע לפני מיתתם בבחירה זו. ומאידך, לכאורה מכאן יש להוכיח שאותם העומדים בהיכל הרביעי מיירי אפילו שנעשה בהם הדין בלא רצונם כלל ומתו בלא תשובה, אולם ראה בסמוך בסוף הפסקה הבאה מה שנראה בהבנת דברי הזוהר.

עוד זאת יש להעיר, דלגבי סובלי ייסורים מפורש שהיו מודים ומשבחים לקב"ה על אף סבלם, וא"כ יש מקום לומר שאף לגבי הנהרגים מיירי שעכ"פ קיבלו מאהבה את דבר המיתה רגע לפני הריגתם, דאל"ה לא ברור מדוע תגדל מעלתם מאותם שסבלו ייסורים וקיבלום באהבה, אשר עליהם הכתוב אומר "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו". כמו"כ, לא מסתבר כלל שתגדל מעלתם למעלה מתשב"ר שמתו בטרם עת, אשר כולם הינם הבל פה שאין בו חטא. וראה להלן במסקנת הדברים, בשכלול כל העולה מדברי הזוהר כאן ובפרשת פקודי.

ויש להעיר עוד, שלא ברור מי הם אותם המייחדים יחוד בוראם בכל יום, העומדים בפתח ההיכל השישי הגבוה מכולם, מהו אותו יחוד מדובר, שהרי לא מסתבר שמיירי בכל הקורא ק"ש בכל יום, ואפילו אם מכוון בכך כוונה גדולה, וצ"ע, וראה מש"כ בסוף המאמר (אות י), אך מ"מ על פי דרכנו למדנו שאותו אדם המייחד שם אדונו בכל יום גבוהה מעלתו ביותר.

הערה בדבר מיקומו של ר"ע בהיכלות

עוד יש להעיר, מדוע ר"ע נמצא בהיכל הרביעי יחד עם הרוגי שאר עמים, ולא בהיכלות העליונים מזה יחד עם המתים על קידוש ה' ובעלי התשובה ואף למעלה מזה עם כת החסידים, שכל אחת מאלו המעלות והמדרגות נתקיימה בו. כבר דנו לעיל בקצרה בדבר מיתתו של ר"ע, והעלונו שבפשטות גם היא בכלל מיתה על קידוש ה'. אולם, שמא מן הזוהר כאן יש ראייה שלא כדברינו לעיל, כלומר, שלא הייתה הריגתו ממש כמיתה על קידוש ה', כיוון שבעת מיתתו לא

עמדה בפניו הבחירה אם למות או לחיות. ודוחק גדול הוא עד מאוד ולא יתכן, שהרי ר"ע וחבריו מזכרים תמיד כסמל ומופת של ההריגה על קידוש שמו, ובפרט שהגמרא הנ"ל דהרוגי לוד מזכירה אותם בצורה פשוטה כאותם שעליהם ודאי שאין כלל מה לדון בדבר מעלתם הן מצד מיתתם והן מצד תורתם. כמו"כ, צריך עיון כאמור מדוע אינו בהיכלם של בעלי התשובה, מי לנו כאות ומופת לבעלי התשובה כר"ע, ויתר על כן מדוע אינו מצוי בהיכל השישי יחד עם החסידים האוהבים את קונם באהבה גדולה, ומי לנו כמותו אוהב את קונו אשר חיכה וציפה בכל יום מתי יבוא לידו ויקיים "בכל נפשך, אפילו נוטל את נפשך", ואף קיים בעצמו כן.

אם לא שנאמר שמעלות אלו אינם קבועות, והנשמות נעות בין ההיכלות אלא שישנו היכל עיקרי ששם מקום מושבה של כל נשמה [כדוגמת אדם בעוה"ז אשר פונה בכל יום לעסקיו ובסוף היום חוזר לביתו], ושמה עיקר עניינו של ר"ע היה עניין מיתתו [וראה להלן למה דווקא בהיכל זה] על אף שהשתלם גם בעניינים האחרים, ועוד צ"ע בכל זה.

היכלות פקודי

מקום נוסף בו הזוהר מדבר מעיין ההיכלות באריכות יתירה על הנ"ל, הוא בפרשת פקודי (רמז:), ושם לכאורה ישנה סתירה אל האמור לעיל, בהיותו ממקם את "כל אותם נשמות של הרוגי ב"ד או אותם הרוגי שאר עמים" בהיכל השני ולא בהיכל הרביעי כדלעיל, ושוב מאריך בתיאור המלבוש הנ"ל וחקיקת נשמתם בו. ומתאר כיצד חוקק הוא להם שני פתחים מהם הם מביטים אל כל אותם שקיימו התורה ושמרו מצוותיה, והם מתביישים ונכווים מחופתם, עד שאותו הממונה חס עליהם ופותח להם פתח ומאיר להם ונותן להם חיים. ולהלן מזה (רנג:): בהיכל החמישי, אוזכרו המייחדים שם אדוניהם והחסידים, וכפי שמבואר כאמור גם בפרשת בראשית. עכת"ד.

וכדי שלא יסתרו הדברים את הנ"ל, וכן עפ"י מה שביארנו לעיל, לכאורה צריך לומר שכאן מיירי באותם שמתו אפילו בלא קבלת הדין אלא בסתם, ומיתתן גופא הויה כפרתן, אלא שעדיין הדברים קשים מדוע יזכו למעלה כלשהי לכנוס בשערי גן עדן, ועוד לעמוד למעלה מן הגרים אשר עזבו דתם ומשפחתם ובאו

להסתופף תחת צל השכינה, ובפרט לפי הסיעה הגדול הנ"ל האוחזת שעיקר הדבר תלוי בתשובה.

מסקנת הדברים

מחמת כל ההערות הנ"ל, נראה שמוכרחים לומר, שכל אותן המעלות המדוברות כאן, הינם רק באופן שאכן שקיבלו עליהם גזירת שמים ברצון הגם כי לא ניתנה להם הבחירה, אלא שאותם שלא פעלו גם כלפי חוץ אלא רק קיבלו גזירת שמים בליבם נמצאים עכ"פ במדור השני כמבואר בפרשת פקודי, ואותם שקיבלו גזירת שמים ואף כלפי חוץ גרמו לקידוש שם שמים, כדוגמת ר"ע שקרא ק"ש באותה שעה וכל מיתתו נסבבה מחמת בחירתו לעסוק בתורה, וכן לולינוס ופפוס שהתריסו בדיבורי אמונה כלפי טוריינוס העומד להוציאם להורג, אלו מקומם בהיכל הרביעי, אך אותם שבחרו למות למרות שניתנה להם האפשרות לחיות בהמרת דתם או עבירה על רצון קונם נמצאים למעלה מכל אלו המדרגות בכלל המתים על קידוש ה'.

עיקר דברי הזוהר הנ"ל, נתבארו גם בספרים 'לימודי אצילות'¹ (דף ל טור ד) ו'עמק המלך' (כסא הכבוד), והביאם גם ב'מדרש תלפיות' (ערך הריגה), יעויין בלשונם. וראה עוד ב'לימודי אצילות' (דף לא ט"א) בתיאור ההיכל העליון יותר, ותפקיד המלאך הממונה שם. ומדבריו נראה שביאר הסתירה בזוהר בדרך אחרת, והיינו שמדובר ברמת זכויות שונה שיש לאותן הנשמות, ומבואר כדברינו הנ"ל שאינו דומה המת ע"י גוים גרידא למי שאף זכה לעשות מצוות ומעשים טובים כל ימיו.

האם ההמצאות באותם ההיכלות היא בהכרח מצד הזכות

עוד נראה בעיניי לומר, שאף אם נבין דלא כמסקנתנו הנ"ל בזוהר, אלא שמדובר בלא תשובה, שמא יש לומר שהנוכחות באותם היכלות עליונים אינה

14. ייחוסו של ספר זה לר"ח ויטאל בטעות יסודו, וכבר העירו שהוא מתלמידי הר"י סרוק ועפ"י קבלתו [ראה 'אוצר הגדולים' (ח"ו עמ' נו), ספר 'שיח יצחק' (בן זכרי, עמ' רז) ובקובץ 'בית אהרן וישראל' (שנה כה גליון ו עמ' צב)]. אך לעניינינו, אין בזה כל כך נפק"מ לעצם נאמנות הדברים שעיקרם בזוהר כנ"ל.

בהכרח לטובת הנמצא שם אם אינו ראוי לכך, דכל שעה הוא מצטער מראותו מעלת הנמצאים שם בעוד הוא אינו יכול ליהנות ונכוונה הוא מחופתם, ומעין מה שמצינו שהנוכחות בקרבת הצדיקים יש בה בכדי לעורר דין שמים על האדם, וכפי שמבואר בכמה מדרשים² על טענת לוט למלאך ובטענת האלמנה לאליהו. ואמרתי עוד, שמא זהו גם טעם הדבר שאין קוברים רשע אצל צדיק [כמבואר בגמרא (סנהדרין מז.) ובשו"ע (י"ד סי' שסב ס"ה)], דמלבד הטעם שהוזכר בראשונים שרע הדבר לצדיק, עוד יש לומר שאף לרשע הוא רע מן הטעם האמור, ומצאתי בס"ד שכן ביארו בשו"ת יב"א (ח"י י"ד סי' מט) וב'תשובות והנהגות' (ח"א סימן תשח) מדילהון.

ובעצם, רעיון זה נרמז כבר בלשון הזוהר פקודי, שם נאמר בעניין שני הפתחים מהם צופים אותם ההרוגים לג"ע על עניין הבושה שלהם וכיצד נכוים הם מחופת הצדיקים העומדים שם כנ"ל, ואע"פ שמשמע שם קצת שכל זה אינו אלא לגבי הרוגי ב"ד, מ"מ ב'לימודי אצילות' ועמק המלך' כתבו דברים מעין אלו לגבי הרוגי האומות בדווקא (שהרי לא עסקו כלל בהרוגי ב"ד), וז"ל: "ואחרי שנחקה נותנים אותה בחופה הראוי לה לפי ערכה, כי בהיכל זה יש חופות רבות מאוד ולפי שאין בה מעשים נכויות מחופה זו ומצטערת ומתביישת ממעשיה ובזה מקבלת עונשה", ואפשר לבאר כן אף בלשון הזוהר.

וא"ת מה א"כ הצורך להניח אלו הנשמות בהיכלות אלו אם לא מצד הזכות, אדרבה ראוי היה להניחן בגהינם לקבל שם עונשן, ואפשר שמחמת הצורך לחקוק אלו הנשמות במלבוש הקב"ה לעת יבוא לנקום נקם, א"א היה שלא להכניסם לזה ההיכל בו מתרחשים אלו הדברים. ואשאת"ם.

תורת ההיכלות במדרשים

עוד יש להעיר שאף במדרשים מצינו כמה וכמה חלוקות בהיכלות גן עדן, ואפילו במקום אחד מצינו כמה חילוקים, כך למשל במדרש 'גן עדן' (הובא ב'אוצר מדרשים' (אייזנשטיין) עמ' 83 והלאה, ובמקורות נוספים בצורה חלקית). ואריכות גדולה יש

15. בראשית רבה (פרשה נ סימן יא); פסיקתא רבתי (איש שלום, פסקא ג, ביום השמיני); ילקוט שמעוני (פרשת וירא, רמז פד); בראשית רבתי (עמוד 66); פסיקתא זוטרתא (בראשית שם); שכל טוב (שם); והובא ברש"י (שם).

בדברים, אך מפאת שקשה להוציא מהם כללים ברורים, וישנם סתירות רבות ודברים לא ברורים (כגון למקם את ר"ע וחבריו בהיכל הנמוך ביותר!), כפי שיחזה המעיין בכל אלו המדרשים לכן לא האריך בדברים, וכנגד כל הדברים הברורים דלעיל מן הגמרא והפוסקים נראה כי ברי ושמא ברי עדיף, ובפרט שאת דברי הזוהר יישבנו עם הגמרא והפוסקים.

ז. השימוש בכינויי קדושה על הנהרגים בידי גוים

ואחר כל האמור לעיל, זקוקים אנו לתת לב על כמה מקומות בהם מצינו שימוש בכינויי קדושה כלפי הנהרגים בידי גוים בלא אבחנה בדרגת צדקותם של המתים ואם בכלל שמרו תורה ומצווה, כך למשל בשו"ת מהר"ל (סימן צט), אם כי שם כאמור לעיל לא ברור באלו נסיבות הומתו ואפשר שמירי במיתה על קידוש ה' כפשוטו, אך כן איתא בחת"ס הנ"ל "הביאו לכאן איש קדוש הנהרג בידי עכו"ם רוצח" למרות שלא ידעו טיבו של איש זה, וכן מורגל בפי כל לכנות כל ההרוגים בשואה בשם קדושים. [יש שציינו בזה לדברי השל"ה הנ"ל, אך כבר התבאר לעיל שהוא מיירי באנשים דוגמת הרוגי לוד].

כל ישראל קדושים

האמת שכבר נשאל בזה המהר"ל (שו"ת סימן עב אות ג), וז"ל: "ומה שכתבת בהני דנהרגו מתוך רשען דמיקרי קדוש וחסיד, אין ה"נ קרא נמי כתיב 'נתנו נבלת עבדך וגו'', ומוקמינן בהני דנהרגים מתוך רשען, וכל ישראל קדושים הם, וצנועים לענין עריות היינו דמחמרי אנפשיהו טפי מדינא". ומשמע מלשונו שאין זו קדושה הבאה מעצם ההריגה אלא קדושה עצמית שישנה בישראל, ומעין מה שכתבנו לעין בדברי המדרש. ומסוף דבריו נראה שכוונתו לומר שמעשים טובים כלשהם ודאי שאפשר למצוא בהם, וכדברי חז"ל בכמה מקומות³ שאפילו רשעים שבישראל מלאים מצוות כרימון. וכע"ז מצינו בלשון הכתוב שמכנה את ישראל כ"עם קדושים" (דניאל ח כד). ולפי"ז לכאורה אין מקום

16. ברכות נו, מגילה ו, חגיגה כז, סנהדרין לז, ומע"ז בדברי הגמרא סנהדרין קג, בטעם הדבר שלא נמנה מיכה עם אותם שאין להם חלעוה"ב, מחמת שהיה בו דבר אחר טוב.

לתלות הקדושה בעצם המיתה, ואה"נ על כל אחד מישראל אפשר להשתמש בכינוי קדוש.

בקרוכי אקדש

אולם נראה לענ"ד לבאר שאכן יש עניין קדושה ייחודי באלו ההרוגים שמחמתו שייך בייחוד לגביהם להשתמש בכינוי קדוש, וכפי שמורגל בפי כל כאמור. והוא, עפ"י המבואר בכמה מקומות שכשהקב"ה מעניש את הצדיקים וע"י זה מתייראים העם מלעבור על רצונו ית', מתקדש שמו. וכפי שמצינו לגבי מיתת נדב ואביהו (ויקרא י ג), וכן לגבי עונשם של משה ואהרון על חטא מי מריבה (במדבר כ ג). ועיין ברש"ר הירש (ויקרא שם) בביאור גדר הקדושה בזה.

ועל אף שכל האמור הוא במיתת הצדיקים, נראה לומר שלאמיתו של דבר כל פורענות הבאה על ישראל, מביאה למידה כלשהי של מורא מלעבור על רצונו והתעוררות אל ההיפך, וכפי שראינו עתה בזממנו בצרה זו הבאה עלינו כמה הביאה להתעוררות וחיזוק בכמה עניינים. ואע"פ שהדברים פשוטים, נראה בכל זאת להביא ראיה לכך שכן הוא בכל פורענות הבאה על ישראל, מדברי רש"י (פסחים נו. ד"ה גירר) בעניין מעשה חזקיהו לגרר עצמות אביו אחר מיתתו, שכתב שעשה כן "מפני קידוש השם, שיתגנה על רשעו ויוסרו הרשעים", הרי שכל מעשה או עונש המביא לייסר הרשעים ולהשיבם למוטב יש בו משום קידוש שמו.

ה. סברות וביאורים מדוע לכנותם כקדושים

ועתה אגש לסקור כמה דברים שנאמרו בעניין זה בעיקר בדור האחרון מאז השואה, ומתוך הדברים נראה ששאלה זו ניקרה במוחם של רבים שחיו סביב מאורעות אלו ומצאו בהם ממד של קידוש ה', מהם בהצעת סברות על צורת וסיבת מיתתם, ומהם בביאורים על דרך הפנימיות, ואחרים שכתבו כן בפשטות בלי הסבר, ואף כללם בכלל אותם שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם.

קבלת הדין בהכנעה

ר' יהושע משה אהרונסון מקדיש פרק בספרו 'עלי מרורות' (הגות, סימן יא, עמ' 305 והלאה) לעניין זה, ושם מספר כיצד שאלות אלו ניקרו במוחו ללא הרף עוד בהיותו במחנות ההשמדה, ופותח – כדברינו הנ"ל – שבפשטות מדברי חז"ל והפוסקים נראה שקידוש ה' הוא רק בגוים האונסים אותו לעבור על דת. אך מעלה שם כמה סברות לכך שגם הנרצחים במאורעות השואה והדומים לה חשובים כהרוגים על קידוש ה'. נפתח בסברתו השנית, אותה ביסס על כך ש"פעמים העדר עשיה נחשב כעשיה בפועל", וכך מעיד הוא "כי כל האחים ששהיתי עמם במחנות המוות, מעולם לא שמעתי איש יהודי שהתקצף וגידף אלקיו חלילה", לעומת הגוים עליהם נאמר והיה כי ירעב והתקצף וקילל במלכו ובאלקיו" (ישעיה ח כא), והוסיף: "שתיקה מופתית זו כלפי מעלה, במצב של ייסורים נוראים שאין להם חקר וקצבה שהם קשים ממוות, ובזמן המתפרס על פני שנים ונראה כאילו בלי סוף – נחשב בלי ספק כצידוק הדין וכקבלת גזירת שמים בלא ערעור והרהור, וכאילו נתכוונו בכוונה חיובית למסור נפשם לה'. [...]

ביטול רצון האדם, ולא עוד אלא ברצון היותר יקר, הוא הרצון בחיים, והאדם מבטלו לרצון שמים בלי טענות ותרעומת – הרי זה מסירות נפש לקדש שם שמים. יכולני להעיד כי את זה קיימו בפועל רוב רובם של הנרצחים והנהרגים, שביטלו רצונם בשתיקתם מפני גזירת העליון יתברך".

מעין דברים אלה לימד רבי אלחנן וסרמן הי"ד לתלמידיו לפני שהובלו אל מותם, כפי שכתובים הם ב'קובץ שיעורים' (ח"א, הקדמה), וז"ל: "במרומים מחשיבים אותנו כצדיקים, כנראה נבחרנו לכפר בגופותינו על כלל ישראל. אי לזאת אנחנו צריכים לשוב בתשובה [...] שלא תעלה ברעיונו איזו שהיא מחשבת פסול ח"ו, שהיא כפיגול ופוסלת את הקרבן, אנו מקיימים עתה את המצווה הכי גדולה, 'באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה', האש היוקדת את גופותינו היא האש שתחזור ותקים מחדש את בית ישראל".

וכע"ז כתב רבי אליהו דסלר ב'מכתב מאליהו' (ח"ג עמ' 348) אחרי שגם הוא תמה "מה בצע במיתות הללו" אשר "גם האפשרות לקדש את שמו יתברך לא ניתנה להרוגים", וביאר כך: "אנשי האמת המה ידעו פשר דבר, לא ניסיון של שמד היה המכוון ולא לקדש שם שמים לעיני העמים אלא דבר הקשה ממנו

קשה מכל עבודה כבירה שאין דוגמתה, הניסיון היה לברר מי הוא זה אשר אמיתי הוא בליבו, מי הוא זה אשר יקדש את ה' בתוך לבב עצמו, ויהפוך את לבבו כולו אליו יתברך, מבלי הישאר כלום, ואשר ישמח באמת בייסורי מוות האיומים שמחה שלמה של אושר הדבקות. הן זוהי התכלית היותר עליונה, זוהי עבודת חבלי משיח".

יש שאף הורו לברך על כך ברכת קידוש ה' כנוסח המובא בשל"ה (למרות שהשל"ה בעצמו כתב להדיא שעל כזה מקרה אין לברך כנ"ל), ראה בשו"ת 'ממעמקים' (סימן ד) להרב אפרים אשרי שכך הורה לשואלו, ומביא שם שהעידו לפניו שכן נהג והורה רבי אלחנן וסרמן, ושכן הורה הח"ח בזמן מלחמת העולם הראשונה, ע"ש. וכן השיב הגר"ק (ספר 'בכל נפשך' שם) בקיצור בשם י"א.

ובביאור דעתם כתב ב'תשובות והנהגות' (ח"ה עמ' תקצז) כדברים הנ"ל: "שדעת רבותינו זצ"ל שכשממיתים יהודי ללא עוול בכפו, ורק מפני עצם היותו יהודי, ואינו מתרעם על כך אלא מקבל מיתתו באהבה, בזה גופא שמו יתברך מתרומם ומתקדש כמי שמוסר את נפשו, וע"כ דעתם שראוי לברך על זה", והוסיף: "והיא גופא, מה שמברך לבורא כשממיתים אותו זה עצמו קידוש ה' ברבים".

ויסוד זה בעיקרו נזכר בשו"ת הרשב"א (ח"ה סימן נה) בעניין הכוונה בק"ש: "והוא אומרו 'כי עליך הורגנו כל היום' (תהלים מד כג), וכי אפשר ליהרג בכל יום, אלא שבכל יום שאנו קורין בק"ש 'ובכל נפשך', ומסכימים על כך, הרי הוא כאילו הורגנו באותה שעה עליו ית', כי כל המסכים על זה כאילו עשאו", ועיקרם של דברים ב'ספרי' (פרשת ואתחנן פיסקא לב), ע"ש.

וכבר הצענו ביישוב הסתירה בזוהר, מעין סברה זו, מסיפור הריגתם של לולינוס ופפוס, שהיה בעמידתם הגאה מול טוריינוס ובדברי האמונה היוצאים בפייהם באותה שעה קידוש השם, אלא שחילקנו בין אם היה זה גם כלפי חוץ כמעשיהם של אלו לבין אם היה זה רק בליבם פנימה כפי שהעידו וביארו כלפי חלק מנספי השואה [אם כי אין אנו מדברים על עצם המעלה לה זכו, הבאה מכח קידוש השם כפשטו לפי הירושלמי או מצד מסירות נפשם וגופם להצלת ישראל לפירוש האחר, אלא על הגדרתם כמקדשי השם].

אכן יש להעיר שכל זה הוא לגבי כל אותם שידעו על כך שמובלים הם אל סופם וכן סבלו את ייסוריהם ברצון, אך מי שנהרג בפתאומיות בלא דעת כלל לגביו לא שייכת סברה זו.

הבחירה לחיות בארץ חרף הסכנות בה

ומצינו סברה נוספת בעניין זה, אשר גם היא לא מכסה את כל מקרי ההריגה ע"י הגויים, והיא הבחירה לחיות בארץ חרף הסכנות שישנם כאן. כ"כ ב'אם הבנים שמחה' (פרק ב, ט), וז"ל לעניינינו: "וזהו לחוד שמחבבין את הארץ ואינם רוצים בארץ אחרת רק בארץ אבותינו ומוסרים נפשם עליה, כידוע דכמה וכמה מתו עבור הארץ, כמו ששמענו בזמן הפרעות של הערביים. וכמה מן בני ישראל שעמדו לנגדם ומתו על ידיהם, אמרו קודם יציאת נשמתם בזה הלשון 'אין דבר טוב [מ]למות בעד ארצנו'. ועיין חת"ס (שם) דישראל שנהרג ע"י עכו"ם אפילו היה רשע וגרוע נקרא קדוש, וכל שכן אלו שהערו נפשם למות בעד ארצנו", וכ"כ בשו"ת 'משנה הלכות' (חי"ט סימן קכב), וכן הרב קוק בהספדו אשר יובא להלן.

הנהרג מחמת היותו יהודי

חידוש גדול עוד יותר כתבו כמה מרבתינו בדור האחרון, והוא שכל יהודי הנהרג מחמת יהדותו אכן חשוב כמת על קידוש ה', כך למשל כתב בשו"ת 'משנה הלכות' בתשובותיו הנ"ל (הערה 1) בצירוף לסברה האחרונה שהזכרנו. וכ"כ כטענה ראשונה גם בעלי מרורות הנ"ל, וז"ל: "היהודים שהומתו בכל מיני מיתות משונות, על עצם היותם יהודים, בלי כל סיבה נוספת – נקראת מיתתם קידוש ה', כיוון שהומתו על עצם היותם בני העם הנבחרים ומתייחסים אליו יתברך".

ומעין זה כתב גם הגר"ש טייכטאל בספר 'אמונה צרופה בכור השואה' (עמ' 21), בהתבסס גם על הסברה הנ"ל: "עצם הדבר שנהרג מפני היותו יהודי מהווה הוכחה חותכת כי על היות נושא שם ישראל בלבד הוא נתפס והוצא להורג, וכמאמרם ז"ל אין אומה בעולם נהרגת על קדושת שמו ומוסרת עצמה להריגה אלא ישראל, וכן אמרו אשרי לעם הקדוש הנקראים צאנו של הקב"ה שמקריבים עצמם קרבן לפניו, כמו שנאמר 'כי עליך הורגנו כל היום

נחשבנו כצאן טבחה', וכפי שאבא מרי זצוק"ל כותב בפנקס זה: ואפילו הגרועים שבישראל שאינם בכלל שומרי תומ"צ סובלים ונהרגים בתור ישראל, ואף שאינו מתכוון בכלל ליהרג על קידוש השם אעפ"כ הוא נהרג מכח השם ישראל וכמאמרם ז"ל אע"פ שחטא ישראל הוא, ומבאר רש"י עדיין שם קדושתו עליו, וזהו שאנו מפילים תחנונונו לפני השי"ת עשה למען הרוגים על שם קדשך כלומר עשה למען אלו שנהרגים בשביל זה לחוד שנושאים עליהם שם ישראל".

וכ"כ הרבי מלובביץ' בלקו"ש (כא עמ' 397): "כל יהודי שנרצח על שום שהוא יהודי קדוש יאמר לו ובטוחים אנו שה' יקום דמו והרוצח יימח שמו". ובספר השיחות (תנש"א א, עמ' 233 והלאה) האריך וביאר דבריו יותר, בהקדים שאין לתפוס את השואה כעונש מחמת שנתמלאה סאת העוונות, אלא כגזירה משמים בלא טעם הנגלה ומובן לנו. ומבסס דבריו בין היתר בעניין מיתת ר"ע וסיבת גזירת בין הבתרים, ויש מה להעיר בדברים, עפ"י יסודות חז"ל והאר"י שחלקם נתבארו לעיל, אך כל זה יוצא מעניינינו כאן וכבר העלתי הדברים על הכתב, אך כאן נתמקד בנוגע אלינו, וז"ל (הסוגריים במקור): "כל אלה שנהרגו בשואה הם קדושים (כפי שנקראים בפי כל ישראל) כיון שנהרגו על קדושת השם (בגלל היותם יהודים) [...] ועד כדי כך גדלה מעלתם מצד הריגתם על קדושת השם [אפילו לולי עבודתם בקיום התומ"צ, ועאכ"כ בהוספה על גודל מעלתם בקיום התומ"צ, שהרי (בעיקר) מסלתה ומשמנה של היהדות התורנית ניספו בשואה], על דרך מאמר רז"ל בכיר"ב אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן". וליישב דבריו עם כל האמור לעיל נראה לומר, שגם הוא לא התכוון שזה ממש הגדר הפשוט של מיתה על קידוש ה' וממילא זוכים הם לעליה נשאה זו, אלא שיש בזה ממד שכזה, ובפרט שגם הוא מודה שיש הבדל בין מי שקיים תומ"צ למי שלא כפי שסיים, וכן יש קצת לדייק שהמילים "על דרך" שכתב בסוף דבריו, שאין הכוונה ממש כדברים הללו, אלא על דרך זה. או שמא חזקה עלינו שעשו תשובה בעת מיתתם וודאי בזה מתרוממים למעלה גדולה.

רעיונות על דרך החסידות

ובפנימיות הדברים מצינו שני הסברים מגדולי אדמו"רי החסידות שחיו סביב תקופת השואה, הראשון, האדמו"ר מפיאסצ'נה בספר 'אש קודש' (ב' דסוכות תש"ג,

עמ' עא והילך), בדרשה שנשא ביום השנה הראשון למות בנו, שם מבאר שכל אותם הרוגים הינם השלמה של עקידת יצחק, וז"ל: "כיוון שניסיונו של אברהם ויצחק היה רצון ומחשבה שלא נשלמו בפועל לגמרי, לכן כל מעשה ישראל הנהרגים ע"י עכו"ם שהוא להפך, מעשה בלא מחשבה, תשלום עקדת יצחק היא, ששם הייתה ההתחלה ומחשבה ורצון וכאן הסיום והפעולה, היינו שהעקדה וכל הנהרגים מבני ישראל אחר כך, מעשה אחד הוא".

והשני, הוא האדמו"ר מסלונים (ההרוגה עליך, עמ' 25 והלאה), שביאר על דרך זו אך מכיוון אחר, ופתח גם הוא בהצגת הקושיה: "שלמעשה רובם של הנהרגים לא ידעו כלל מכך שהם נהרגים על קידוש השם, ולא זכו שהם יקריבו את עצמם על קדושת שמו, שהרי לא הייתה להם ברירה שלא ליהרג באם יהיו מוכנים לכפור [...] ואיך ניתן לקרוא לזה קידוש השם, ואם בכל הדורות יחד עם דם ישראל שנשפך היה זה כרוך בד"כ עם עניין הניסיון וזכו עי"ז להשיג מעלת קידוש השם, הרי כאן גם זה לא היה, וקידוש השם היה נעלם מאלו שנהרגו". ומכאן לתשובתו: "שישראל בהתכללותם יחד קדושים הם, כי בכל מצוה יש גוף ונשמה [...] וכל חלק בפני עצמו עדיין אין זה המצווה בשלמות [...] כאשר הם מצטרפים יחדיו קדושים הם [...] גם אלו שנהרגו פשוט מפני שלא הייתה להם ברירה, ולא הייתה להם כוונה של קידוש השם, הרי בפועל הרגו אותם, ונעשה בגופם המעשה של קידוש השם, מכיוון שנהרגו רק מחמת היותם יהודים. והנה יהודי כאשר קורא פסוק ראשון של ק"ש, הוא משתדל לכוון שהוא מוכן ליהרג על קידוש השם, כל אחד לפי ערכו שחננו השי"ת [...] אכן אפילו מי שמגיע לרצון האמיתי אין לו אלא רצון בלבד, ורק יחדיו ישראל קדושים הם, בדרגת 'קדושים', אלו שנהרגו בפועל על קידוש השם בלא מחשבה וכוונה, עם כל אלו שמקבלים על עצמם קידוש השם [...] ובהצטרפותם יחד ישראל קדושים הם, שהמעשה של האחד והמחשבה של השני מתקשרים יחד להיות קידוש השם באופן הנשגב ביותר".

הספדו של הראי"ה קוק על הרוגי 'הפועל הצעיר'

עוד זאת, חשוב לציין כאן לדבריו החשובים של הרב קוק, בהספדו הנקרא 'על במותינו חלל' (נדפס בסיני ז' תש"ה ובמאמרי הראי"ה ח"ב), שם מגולל הוא לפנינו את

כל לבטיו, על אשר נתבקש מאלכסנדר זיסקין רבינוביץ (אז"ר) להספיד כמה מצעירי הפועל הצעיר אשר נהרגו בידי הערבים פה בארץ. ולא נוכל להעתיק פה כל דבריו, אך נדלה נא טיפין טיפין מדבריו לחוש את הקושי הגדול שעמד בפניו בבואו להספידם, ונחתום כמובן בגוף ההספד, אם כי לענ"ד לבטיו חשובים הם מן ההספד.

אחר שפתח בשבח "צעירי וחלוצי התחיה הלאומית" אשר מתו תוך "עבודת התחיה הישראלית בארץ ישראל", תיאר את אשר עומד למולו בבואו להספידם: "אבל 'דום', קורא קול מאחרי, את מי אתה מספיד? אמנם מעשיהם של אלה ההרוגים סתומים, ואין אתה רשאי אולי לספר אחרי מיטתם, אבל הלא ידעת את מרביתו של 'הפועל הצעיר' בארץ ישראל, את יחוסו לכל קודש בישראל ובאדם. קרא אתה בפיך שמא שכחת, או שמא לא למדת, את האמור (מסכת שמחות פ"ב ה"י, רמב"ם פ"א מהלכות אבל ה"י, שו"ע סימן שמו ס"ה): 'כל הפורשים מדרכי ציבור, והם האנשים שפרקו עול המצות מעל צווארם ואין נכללין בכלל ישראל בעשיית המצות ובכבוד המועדות ושיבת בתי כנסיות ובתי מדרשות, אלא הרי הן כבני חורין לעצמן אין מתאבלין עליהן, אלא אחיהם ושאר קרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים, ואוכלים ושותים ושמים, שהרי אבדו שונאיו של הקב"ה, ועליהם הכתוב אמר הלא משנאיך ה' אשנא'. ואתה חביבי צא פרנס ועשה שלום בין רגשי הלב, והשקט את המלחמה הסואנת כים זועף [...] יודעת היא האומה, בידיעה פנימית, אינסטינקטיבית, שאינה חסרה גם אצל בעלי החיים כולם, ש'הפורשים מדרכי ציבור, שהם כבני חורין לעצמן כבני בלי דת', ממיתים הם את נשמתה, נוטלים הם ממנה את המזון המחיה אותה, המשיב את רוחה - והם הם הינם אויביה, אויבי נשמתה, שונאיו של מקום, שונאי ה' אלהי ישראל השוכן בקרבה, שהוא א-ל חייה. ובזעם תקפץ רחמיה, למען עמדתה וקיומה - כדי להחזיק את נשמתה לדור דורים".

וכתריס לדברים אלו, מביא מנגד את דברי הפוסקים בדין עובדי ע"ז בזמנינו, ועל בסיסו יוצא לחלק בין הפורשים הנ"ל לפורשים בזמן הזה, אשר מעשיהם אינם אלא כאוחזים מעשי אבותיהם בידיהם: "הזוהמה של ההתנכרות בכל עומק טומאתה פסקה מהחוג של הדוגלים בשם האומה וחפץ תחייתה וגאולתה [...] שוגגים הם הצעירים המתרפקים על אהבת האומה וחפץ תחייתה, כשהם

מתרחקים ממקור חייה ברעיון ובדרכי החיים, וחלילה לנו לדון את השוגג כמזיד. הפורשים מדרכי ציבור שבדורות הראשונים, כשם החריבו את האומה, בפעל כפיהם ובהלך רוחם, כך הייתה כוונתם וחפצם [...] אין אנו יכולים כלל להעלים עין מהצד של 'אינו עושה מצוות בכללן ולא מתענה בתעניתן', אבל עם זה יש לנו קורטוב של נוחם, כי בנינו אלה, אם כי נדחים הם דחיון רוח נורא מאד, הם נכנסין בכל מלא נשמתם בצרתן של הציבור, הצרה האומית נוגעת עד נימי לבם היותר פנימיים, ובשום אופן לא יחשבו בליבם שהם בכלל 'כאילו אינו מהם'."

אך שוב, מציג מנגד את חולשת זה הרעיון: "הקצף העז של האומה איננו מתפייס עדיין כל צרכו מכוחן של חילוקי סברות שבין פורשי מדרכי ציבור קמאי ובתראי. הגרעין נמצא, אבל המכאוב לא נסתלק בזה. סוף כל סוף המצב נורא, המעשים הזרים, המחשבות הזרות [...] האומה יכולה לשנוא כשם שהיא יכולה לאהוב, ושנאתה אוי כמה מרה היא, כמה מכאבת. הגיע זמן לשום קץ לטרגדיה איומה זו ע"י שינוי ערכים של תשובה, הגיע הזמן לתור דרכים ומחשבות חדשות עתיקות, להעלות על לב לפחות, אולי צריך לכפור בכפירה, אולי אין המחשבות הללו, שאתם כ"כ מחזיקים אותן לודאיות, ברורות, אולי אין אורחות החיים המנותקים מכל אוצרה של האומה הולמים עם תחייתה והקמת דגלה, שכה חפצים בה אותם האחים השנואים-והחביבים'."

ומכאן להספד עצמו: "אמנם לאושר אסוננו אנו יכולים להספיד, כחפץ לבבנו, על החללים החביבים הללו, מבלי להתחשב כלל עם הרוח הזר המרחף על דגל בני גילם. אלה החללים החביבים, מלבד מה שאיני יודע את פרטיותם, הם זוכים ביקרא דשכבי, מתאבלים עליהם ומספידים אותם לא לבד מתוך הרגש הליבי, אלא גם מתוך ההלכה, גם אם היו, חלילה, כמרבית ההמון של הפועל הצעיר באורח החיים והדעה. בני מזל אנו לדמעות, מוצלחים אנו שהבנים היקרים הללו נהרגו בידי נכרים. החמלה הלאומית מוצאה כאן את מנוחתה. למראה האסון האיום גם הלב המר נמתק. אבל אוי לנו, אם באושר כזה אנו מוכרחים להשתמש. שבים אנו אל ההלכה, שאנו רואים בה את המית האהבה אחריה הזעם העצור: 'כשנהרג ע"י נכרים מתאבלים על הכל'. גם על

הנבדלים הגמורים כנפי חסד של אהבת אם פרושות, אחרי אשר נהרגו בידי זרים. קול ענות חלושה היא זו, אבל את הד נפש האומה הרצוצה ממכאוב הננו מקשיבים ממנה: 'יש אומרים שמומר שנהרג בידי נכרים מתאבלים עליו' (ש"ע שם). **חלילה לנו להכניס גם את הגרועים שבפורשים מדרכי ציבור שלנו, האוחזים בידם את דגל האומה וקנייניה באיזו צורה שתהיה, בכללם של המומרים הנבדלים וקרועים לגמרי."**

ומסיים בהבאת חזיונו הנ"ל של רב יוסף בריה דרבי יהושע, וביאורו בשימת לב, וז"ל: "נוכל להקשיב ולשמוע בקול ברמה של רחל המבכה על בניה, הממאנת להנחם על בניה: תחתונים הללו, אשר מצד אורחות חייהם של בני גילם והלך רעיונותיהם הינם מושפלים כ"כ בעיני המון רבה של האומה, אשר בעד תקוותה באו עד כדי מסירות נפשם, כמה הם למעלה, במעלת קדושים וטהורים כזהו הרקיע מזהירים. ויחד עם הד הקול המחבב את התורה ומעשיה על ישראל, 'אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו', שומעים אנו ג"כ ברגשי תנחומים 'הרוגי לוד אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן'".

כפי שכבר הקדמתי, נראה שההקדמה להספד מלמדת יותר מן ההספד עצמו, ולכן נראה לי גם כאן שאין כוונתו בכל לומר שאכן אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן, אלא שכל אלו הדברים באו כנחמה כלשהי על הדבר. ויעידו על כך ביטויי החריפים והמרטיטים בזה, ביטויים אשר לא היה מעז אדם להתבטא בהם במקרה אחר – "לאושר אסוננו", "בני מזל אנו לדמעות", "מוצלחים אנו שהבנים היקרים הללו נהרגו בידי נכרים". וא"כ גם מה שסיים על מעלת קדושים וטהורים להם זוכים, אין נראה שהכוונה כפשטה, אלא שלעומת מצבם העגום אילולא מיתתם זוכים הם למעלה וחלק טוב.

החולקים על כל האמור

מנגד לכל האמור עד כה, מצינו מאחרוני זמננו שכתבו בלא עוררין שכל הנהרג ביד גוים אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתו, ובדבריהם לא ניתן להעמיס דברים אחרים, כך כתב בשו"ת 'משנה הלכות' הנ"ל: "שכל אדם מישראל שנהרג על ידי גוים, הרי זה בכלל הקדושים שקידשו השם, ואין אדם נכנס במחיצתו, ואפילו הם רשעים גמורים", אך כבר הערנו שסמך דבריו על

הרמב"ם, ומעיון בדבריו אינו מוכרח כלל. ומ"מ גם הוא מודה שישנו חילוק בינו לבין מי שגם היה עבד ה' בחיים חיותו כמבואר שם בלשונו, ע"ש. וכן דעת הגרא"מ שך (מכתבים ומאמרים ח"ג עמ' כה): "הנהרג מאומות העולם רק בגלל שהוא יהודי הרי נחשב נהרג על קידוש ה' שאמרו חז"ל עליהם שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם". ואיני יודע לכלכל דבריהם, אם לא שנבאר גם כאן שהכוונה בצירוף תשובה ושחזקה היא שעשו תשובה, אם כי לא משמע כן מלשונם.

ט. תיקון השכינה במיתתם של ישראל ובפרט במיתת הצדיקים

תיקון נשמות המתים ע"י מיתת הצדיקים והתפארות השכינה בהם

איתא בליקוטי מוהר"ן תורה רס, בבארו עניין הייחוד העליון הנגרם בעת מיתתם של ישראל והצדיקים: "כשהנפשות עולות למעלה ע"י מסירת נפש, אזי הם חוזרים לשכינה, כי משם יצאו, כי ישראל הם חלק אלוה ממעל ממש, שהם חלקי השכינה ממש, וכשהם חוזרים לשכינה אזי השכינה מתפארת חזי במה ברא קאתינא לגבך' (זוהר ויקרא יג). ואזי מתעורר השתוקקות עליון ונעשה יחוד כידוע, ולפעמים בא לצורך זה הריגה, שנהרגין ח"ו כמה וכמה נפשות מישראל, כדי שיהיה יחוד ע"י נפשותיהם העולות למעלה, כי לפעמים צריכין אל היחוד הרבה נפשות מאד ח"ו, ע"כ בא הריגה ח"ו". ועוד התבאר בעניין זה בח"ב תורה פג, וז"ל: "ובענין שפיכות דמים של ישראל, יש דברים עליונים ונסתרים הרבה. בין שפיכות דמים ע"י בושה, בין שאר ש"ד ממש. כי יש כמה וכמה נשמות נפולות, שאין להם עליה כ"א ע"י שפיכות דמים של ישראל של אדם גדול. ולפעמים אין להם עליה, כי אם על ידי שפיכות דמים ממש". ונמצא ששני חידושים ישנם כאן, הראשון הוא עצם התפארות השכינה ותיקונה ע"י מיתתן של ישראל, והשני הוא תיקון והעלאת הנשמות ע"י פטירת הצדיקים.

והנה, עניין תיקון נשמות המתים ע"י פטירת אדם גדול, מפורש להדיא בדברי האר"י, וז"ל (שער ההקדמות לט:), ע"ש. ונראה שגם בחז"ל יש למצוא שורש לעיקר העניין, מהגמרא בחגיגה (טו:): בעניין פטירתו של אלישע בן אבויה, שם התאונן ר"מ על מצבו ואמר "מתי אמות ואעלה עשן מקברו", וכך היה, ושנים אחר כך,

לא הוטב הדבר בעיני ר' יוחנן עד שמאר הוא "מתי אמות ואכבה עשן מקברו", וכן הוזה. הרי קמן שבעת פטירת אדם גדול באים כמה נשמות על תיקונם. אך עיקר החידוש של התפארות השכינה בבנים אלו, לא מצאתי לו מקור, דהפניה בפנים הספר לזוהר אינה אלא הפניה לעיקר השימוש בביטוי 'חזי במה ברא קאתינא לגבך', אך שם לא מיירי כלל במתים, אלא על העוסקים בתורה ובפרט בשעות הלילה, שבהם השכינה משתבחת ועליהם נאמרה הלשון הנ"ל⁴, וצריך לומר שזהו ביטוי מושאל להצגת הרעיון בעניינינו. ואף שלא מצאתי תקדים לעיקר החידוש, נראה לי שהוא מבוסס על דברים שהזכרנו לעיל, כעניין דרשת הפסוק "ועמך כולם צדיקים", ודרשת חז"ל שאפילו רשעים שבישראל מלאים מצוות וכו'. ושמה ניתן לומר שגם עניין זה יש לו שורש במדרש חז"ל⁵, שבזמן שביהמ"ק חרב עומד המלאך מיכאל ומקריב נשמות הצדיקים לפניו יתברך. ובזה יש להבין יותר דברי המהר"ל, דאין זה רק מחמת מעלת ישראל שישנה בכל אחד מישראל, אלא עיקר העניין לכנותם כקדושים היא מפאת שהריגתם היא הגורמת את קידוש ה', בהבאת נשמותיהם לפניו יתברך להתפאר בהם.

דבריו בחיי מוהר"ן והמסקנות העולות מדבריו

עוד הרחבה בעניין זה, ישנה ב'חיי מוהר"ן' (סימן קצז), שם מתאר את לבטיו באם לבחור לתקן אלפי נשמות במיתתו או להמשיך בהנהגתו והדרכת תלמידיו, ובתוך הדברים מבאר סיבת בחירתו באומן כמקום לשבת בו ולהפטר בו, ושם מתבארים כמה עניינים הנוגעים אלינו. וז"ל (בדילוג): "אחר כך דבר עמי מענין מקום ישיבתו, ואמר שאומן טוב לפניו מאד, ואמר, שגם לעניין הסתלקותו טוב גם כן פה. כי באומן היה קדושת השם גדול מאד, כי נהרגו רבים מישראל

17. ואכן בכמה ספרים אחרים שציינו לדברי הזוהר הללו, דיברו מעניין לימוד התורה וקיום המצוות, ראה למשל 'דרך פקודיך' (מצוות עשה א חלק המחשבה, אות יג), של"ה (תולדות אדם השער הגדול, אות דש), יסוד ושורש העבודה (שער ב [האשמורת] פרק א), תורת המגיד (ש"ס, אבות, על משנת 'אל תקרא חרות אלא חירות').

18. עיין אוצר מדרשים (אייזנשטיין) עמודים 104, 441, 451; ובזוהר חדש לך-לך מא.. וראה עוד בתוס' מנחות קי..

לאלפים ולרבבות, אשר מכל זה נתקדש שמו כידוע. גם רבים מתו ממש על קדוש השם, כי העכו"ם רצו שימירו דתם והם מתו על קדוש השם. וגם הנפשות מישראל שנהרגו סתם היא גם כן קדושת השם כידוע, וכמה מיתות משנות שהיו אז וכמה גמולי מחלב ויונקי שדים שנהרגו לאלפים ולרבבות אשר כל זה היא קדושת השם". וכן לעיל מזה, בסימן קצ, נזכר ג"כ עניין תיקון הנשמות ע"י פטירת צדיק, ושם מובא סיפור על הבעש"ט בעניין זה.

ולעניינינו, שמע מינה תלת, ראשית, דישנו חילוק בין המתים ממש על קידוש ה' שרצו שימירו דתם לבין מי שנהרגו בסתם וכנ"ל בדברינו; שנית, שאף מיתה בסתמא יש בה בחינה של קידוש ה', וכפי שג"כ נזכר לעיל מכמה מקורות; שלישית, דגם אחר המיתה על קדושת ה' שייך תיקון, וכפי שהיו צריכים אלו הנשמות לתיקון על אף שמתו על קידוש ה', והיא ג"כ ראייה לכך שאין במיתה זו תיקון גמור וכ"ש לא עליה לדרגות עליונות.

אכן, לא נתבאר מהו קידוש ה' שיש בזה, וצריך לומר שהוא העניין האמור לעיל בתורה ר"ס בליקוטי מוהר"ן מהשתבחות השכינה בבניו של מקום, והוא כנראה עניין הניצוצות האמור כאן שישנם אפילו ברשעים. ונראה להוסיף, ביישוב דברים אלה עם האמור בתחילת דברינו לעיל בעניין חילול שמו ברעתם של ישראל, שעל אף שבעוה"ז נגרם בזה חילול שמו יתברך, מ"מ בעולמות העליונים אדרבה נגרם בזה קידוש ה' שרואים כולם שבח ישראל ומעלתם על פני הגוים.

י. חיים של קידוש ה'

ואי אפשר שלא לסיים כאן בכמה מילים אודות השייכות של כמה מהעניינים הנ"ל לחיינו עלי אדמות, וכיצד זה אנו יכולים לקדש שם שמים בחיים חיותנו. ונצטט כאן לשון הרמב"ם (הל' יסודי התורה פ"ה ה"א) בהנגדה לדין המחלל את השם הנזכר לעיל בתחילת דברינו, וז"ל: "וכן אם דקדק החכם על עצמו והיה דבורו בנחת עם הבריות ודעתו מעורבת עמהם ומקבלם בסבר פנים יפות ונעלב מהם ואינו עולבם, מכבד להן ואפילו למקילין לו, ונושא ונותן באמונה, ולא ירבה באריחות עמי הארץ וישיבתן, ולא יראה תמיד אלא עוסק בתורה עטוף

בציצית מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפני משורת הדין, והוא שלא יתרחק הרבה ולא ישתומם, עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאוים למעשיו הרי זה קידש את השם ועליו הכתוב אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר".

ומע"ז כתב גם ב'אגרת השמד' (המין השני): "וקדושת השם היא הפך חלול השם, וזה שהאדם כשיעשה מצווה מן המצוות ולא יערב עמהן כוונה מן הכוונות אלא אהבת ה' יתעלה ועבודתו לבד, הנה הוא קידש את השם ברבים, וכמו כן אם ישמעו ממנו שמועות טובות - קדש את השם, כמו שאמרו (יומא פו): בזמן שאדם קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ומשאו ומתנו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? ראו כמה נאים דרכיו! כמה מתוקנים מעשיו! עליו הכתוב אומר (ישעיה מט ג) 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר'. וכמו כן אדם גדול כשימנע עצמו מן העניינים שהם מכוערים - קידש את השם, כמו שאמר (משלי ד כד) 'ולזות שפתים הרחק ממך'".

וכבר הבאנו לעיל (אות ה) דברי אוה"ח בעניין דברי הרשעים על הקושי שיש לעבוד ה' לאורך זמן, ע"ש, ובשאר המקורות שהזכרנו סביב אותו העניין. וראה עוד ב'פלא יועץ' שאחר כל דבריו הנ"ל סיים: "ואם כל כך גדלה מצוות הצלת נפש, על אחת כמה וכמה טובה כפולה להציל את חבירו מלחטא ומזכה את חבירו לדבר מצווה, מאחר שאמרו (במדבר רבה כא ד) שהמחטיאו הוא יותר מההורגו, כן המזכהו הוא יותר מהמחיהו". ואפשר שכלפי אדם זה אמרו בזוהר לעיל שגבוהה מעלתו מעלת כל. ומכאן נמצא און לעבוד את בוראנו ביתר שאת ולקדש שמו.

יא. סיכום ומסקנות

א. מיתה על קידוש ה' מוגדרת בחז"ל כמיתה מתוך בחירה בין האפשרות להמרות פי ה' או לבחור ברצונו, אם בשלוש עבירות חמורות או אף בשאר איסורים או המנעות מקיום מנהגי הגוים בזמן שמד או בפרהסיא. וכן אם נגרמה המיתה באופן עקיף מחמת בחירה לעשות רצונו ית' למרות גזירות הגוים (אות א). אולם גם באופן שלא ניתנה בחירה כלשהי עדיין חשוב הדבר כקידוש ה', אך לא כגדר הפשוט (אות ט).

- ב. הרוגי מלכות והרוגי בי"ד מתכפר להם במיתתם, אלא שלהרוגי בי"ד הכפרה משתנה עד לעיכול הבשר. ודין זה הוא אף בהרוגי מלכות ישראל, או אפילו בנהרגים בשאר מיתות משונות. כפרה זו אינה אלא לכוללם בכלל ישראל הכשרים, ולהתיר את האבלות עליהם אפילו היו רשעים בחייהם, ולרוב הפוסקים יבואו בדין על מעשיהם הרעים. כמו"כ נחלקו המפרשים אם כפרתם תלויה בתשובה (אות ג).
- ג. על אף האמור אין כל מניעה לכנות את כל הנזכרים לעיל בשם קדושים, אם מפאת קדושתם העצמית של ישראל דכל ישראל קדושים הם, ואם מצד קידוש ה' שנגרם במיתתם שבכך מתייסרים הרשעים ומטיבים דרכם (אות ז), ויתר על כן שאפילו רשעי ישראל יש בהם מעשים טובים והשכינה מתפארת בהם (אות ט).
- ד. ברבות הימים נתחבטו גדולי הדורות בשאלת קידוש ה' במיתתם של ישראל כשלא נעשתה באותם גדרים שהנחילו לנו חז"ל, והעלו שתי סברות להחשיב זאת כקידוש ה': א. קבלת הדין; ב. הבחירה לחיות בארץ חרף הסכנות בה. אכן לא תמיד שייכות סברות אלו. עוד העלו ביאורים על דרך החסידות מדוע בכל זאת להגדיר זאת כך, בהיות מיתתם של אלו נכללת יחד עם כוונת שאר ישראל להחשיב זאת כמצווה שלימה שבה מעשה עם כוונה וכהשלמה לעקידת יצחק בה לא הייתה אלא כוונה בלא מעשה. ויש שחידשו, שכל יהודי המומת מחמת יהדותו חשוב כמת על קידוש ה' (אות ח), וכאמור אינה הדרך הפשוטה אלא שגם בזה יש בחינה של קידוש ה', והיינו שעל אף שבכל צרת ישראל והצלחת הגוים יש חילול ה' בארץ למטה (הקדמה), מ"מ כלפי שמים מתקדש שמו ית' בראות כל צבא השמים ההבדל שבין בניו של מקום לשאר אומות העולם (אות ט).
- ה. מעלה נוספת אותה מצינו אצל הרוגי מלכות היא שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם, ומצינו שני ביאורים במי הדברים אמורים, האם הכוונה לאותם שנהרגו על קידוש ה' ממש לפי אותם גדרים המפורשים בחז"ל או שמא מסירות נפש להצלת ישראל, הפירוש הראשון הוא המובא בחז"ל (אות ב). לפי הביאור השני, כך הוא דין חיילים ואנשי כוחות הביטחון אשר יצאו להגנת ישראל, אך יש לחלק ברמת הכוונה ואפשר שבחסרון כוונה לא יזכו לכך כלל (אותיות ב, ד).

- ו. אינו דומה העובד קונו כל ימיו למי שזכה למדרגתו ע"י מיתתו לבד (אות ה).
- ז. בדברי הזוהר מצינו כמה סתירות בדבר מיקומם של הרוגי מלכות בעולמות העליונים, ולפי הנראה הדרגות השונות תלויים למעשה בשאר מעשיהם וכוונתם ודרך קידוש ה' הנגרם על ידם בשעת הוצאתם להורג (אות ו).